

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний університет
будівництва і архітектури

СОЦІОЛОГІЯ

Конспект лекцій

Автори: Є.В. Перегуда, канд. політ. наук, доцент
О.Д. Авдеєнко, канд. іст. наук, доцент
П.О. Дьомкін, канд. іст. наук, доцент
В.Л. Семко, канд. політ. наук, доцент

*Схвалено на засіданні кафедри політичних наук і права 18 червня
2021 р., протокол №5.*

ЗМІСТ

ВСТУП	3
СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	4
Сутність та зміст соціології, її об'єкт та предмет. Методи та структура соціології. Основні завдання та функції соціології. Місце соціології в системі суспільних наук.	
СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА	17
Соціальні взаємодії та зв'язки. Суспільство: сутність, структура, поняття. Типологія суспільств. Динаміка суспільного розвитку.	
СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	29
Сутність соціологічного аналізу особистості. Рольові концепції особистості. Соціальна структура особистості. Соціалізація особистості.	
СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА	38
Соціальні групи. Соціальна структура суспільства та її основні компоненти. Соціальна стратифікація. Соціальна мобільність.	
СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ І ОРГАНІЗАЦІЇ	45
Соціальні інститути: поняття, ознаки, інституціоналізація суспільного життя. Основні види та функції соціальних інститутів. Соціальні організації: сутність, основні типи.	
СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ	53
Соціологічний аналіз культури. Складові культури та її форми. Соціальні функції культури.	
СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ	64
Сутність соціального конфлікту, основні теорії. Структура, функції, причини, типологія соціальних конфліктів. Стадії розвитку соціальних конфліктів. Управління соціальними конфліктами.	
СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	75
Сутність соціальної девіації. Теорії девіантної поведінки. Причини і види девіантної поведінки. Попередження соціальних девіацій та соціальний контроль.	
СОЦІОЛОГІЯ АРХІТЕКТУРИ	85
Етапи становлення і розвитку соціології архітектури. Статус соціології архітектури як галузі наукового пізнання. Соціологія архітектури у контексті урбаністики та соціології міста.	
МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	97
Соціологічне дослідження: сутність, основні види, етапи. Програма соціологічного дослідження. Методи збору соціологічної інформації.	
СЛОВНИК СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ	110

ВСТУП

Соціологія є невід'ємною складовою академічної науки, посідаючи важливе місце у соціально-гуманітарній підготовці студентів закладів вищої освіти будівельного напрямку. Архітектори та будівельники є виконавцями соціального замовлення. Зміст та характер їх праці визначається відносинами між соціальними групами суспільства.

Соціологія нагромадила величезний теоретичний та дослідницький досвід вивчення суспільства. В її арсеналі багатоманітні концептуальні моделі та соціологічні системи, дослідницькі технології та методики. Завдяки своїм пізнавальним можливостям вона спроможна формувати уявлення про суспільство як цілісність, водночас розкриваючи багатоманітність суспільного життя. Інтегруючись з іншими науками, соціологія доповнює їх органічною людською складовою, яка наповнює «чисті» знання та різноманітні форми життя смислом, змістом і значенням, розкриваючи роль людини як творця суспільного життя.

Конспект лекцій охоплює актуальні питання західної та вітчизняної соціологічної думки. Керуючись пізнавальним принципом єдності теоретичного та прагматичного підходів до вивчення соціологічних знань, автори ставили за мету, з одного боку, сформуванню у студентів соціологічний підхід до вивчення соціальних явищ та процесів, з іншого – розкрити практичне значення соціологічних знань у суспільстві.

Посібник складений згідно з робочою навчальною програмою, яка затверджена КНУБА. В курсі соціології використовуються знання, набуті студентами під час вивчення історії України, історії української культури, філософії тощо. Автори також намагалися пов'язати вивчення соціології з дисциплінами циклу професійного навчання.

Однією з відмінностей конспекту лекцій є розділ „Соціологія архітектури”. Він обумовлений особливим значенням соціології при підготовці фахівців-архітекторів. Розвиток цього напрямку соціологічної думки лише починається в Україні. Водночас у зарубіжній науці вже накопичений певний досвід досліджень у цій сфері.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Сутність та зміст соціології, її об'єкт та предмет.
2. Методи та структура соціології.
3. Основні завдання та функції соціології.
4. Місце соціології в системі суспільних наук.

Сутність та зміст соціології, її об'єкт та предмет

Термін «соціологія» в першій третині XIX ст. ввів французький вчений **О. Конт** (1798-1857), родоначальник *позитивізму* (теоретичний напрям, який вимагає, щоб наука мала справу лише з об'єктами, які піддаються спостереженню). У праці «Курс позитивної філософії» (1838) він обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і позначив терміном «соціологія» універсальну науку, яка вивчає суспільство «позитивно», тобто спираючись на факти. Отже, соціологію він ототожнював з суспільствознавством, об'єктом якого є суспільство як цілісне утворення, а предметом – закони його функціонування (суспільна статика) та розвитку (динаміка). Ця точка зору панувала до кінця XIX ст.

Подальший розвиток соціології йшов шляхом емансипації від філософії та «звужувального» виокремлення об'єкта і предмета досліджень. Це відбувалось внаслідок того, що на зламі XIX–XX ст. у дослідженнях суспільства, поряд з економічним, демографічним, правовим та іншими аспектами, став виокремлюватися й соціальний. Відтак предмет соціології обмежувався вивченням соціальних аспектів суспільного буття. Отже, соціологія поступово інституалізувалась як дослідницька та навчальна дисципліна, *об'єктом пізнання якої є соціальна дійсність, що створюється у процесі соціальних взаємодій суб'єктів і є результатом їх свідомості та життєдіяльності*. Вона може фіксуватися у поведінці людей, в характері їх ціннісних орієнтацій, у формах організації життя і в рольовій поведінці.

Першим, хто дав «вужке» трактування соціології, був **Е. Дюркгейм** (1858-1917). З ним пов'язаний перехід її від науки, тотожної суспільствознавству, до науки, зосередженої на вивченні соціальних явищ, процесів та відносин, тобто самостійної науки, яка межує з іншими науками про суспільство. Соціальне пізнання має спиратися на соціальні факти, сукупність яких утворює суспільство і які є предметом соціології.

Розвиток соціології йшов двома шляхами – за рахунок внутрішніх резервів та запозичення з інших наук пізнавальних засобів (методів, методик, понять) з подальшою адаптацією до дослідницьких інтересів

соціології. Особливо багато запозичила соціологія з біології, філософії, психології, статистики, математики.

С. Кравченко поклав в основу класифікації соціологічних теорій здатність теоретико-методологічного інструментарію віддзеркалювати соціокультурну динаміку суспільства. Він виокремив п'ять поколінь соціологічних теорій та, відповідно, п'ять типів соціологічних метапарадигм: позитивістську, інтерпретативну, інтегральну, рефлексивну метапарадигму модерну та нелінійну метапарадигму постмодерну. В широкому розумінні усі вони сучасні, тобто виконують функції теорії, систематизуючи знання через висування гіпотез щодо конкретного соціуму, його базових характеристик. Проте у вузькому значенні сучасними є лише четверте і п'яте покоління теорій – теорії модерну й постмодерну, які зорієнтовані на дослідження самоорганізації, рефлексії й динамічної складності. Кожне нове покоління виникає лише тоді, коли суспільство долало черговий поріг динамічної складності.

Сучасна соціологія є складною системою ідей, гіпотез, концепцій, теорій, методів дослідження й способів інтерпретації соціальних явищ. Основними її рисами є: *інтернаціоналізація* (зростання кількості праць з соціології у всіх державах); *академізація* (перетворення соціології в академічну науку, яка посідає чільне місце в університетських програмах); *експертизація* (широке залучення соціологів як експертів до діяльності державних, громадських організацій, до соціальної роботи); *фактографізація* (зростання об'єктивності, точності й індуктивності, вдосконалення кількісних та якісних методів досліджень, поліпшення техніки їх проведення); *диференціація* (зростання її спеціалізацій, виникнення нових галузей всередині соціологічної науки).

Наразі соціологія включає низку конкуруючих парадигм. Структурні парадигми, зокрема **структурний функціоналізм** (розглядає суспільство як цілісний організм, що складається з елементів, які виконують певні функції) та **соціологія конфлікту**, розглядають організацію, функціонування й розвиток суспільства як єдиного цілого на макрорівні. Інтерпретативні парадигми – **символічний інтеракціоналізм** (зводить соціально-психологічні процеси і явища до впливу людей одне на одного) та **феноменологія** (розглядає суспільство як явище, що відтворюється в духовній взаємодії індивідів) – акцентують на дослідженні й тлумаченні людської поведінки на мікрорівні.

Отже, **соціологія** – *поліцентрична, поліпарадигмальна, з багатьма пізнавальними технологіями наука, що розробляє форми,*

закони та закономірності конструювання, функціонування та розвитку соціальної реальності через взаємодію індивідів та їх груп і спільнот.

Із визначення витікає, що соціологія – комплексна наука, що має два рівні – теоретичний та емпіричний. Теорія спирається на систематизовані спостереження соціальної дійсності, яка піддається квантифікації – кількісному виразу ознак, точним методам оцінювання. По-друге, соціологія – наука про сучасне, про суспільство в актуальному стані, а це означає, що предмет науки пов'язаний не з соціумом, взятим поза часом і простором, а з конкретно-історичним соціальним організмом. По-третє, соціологія вивчає суспільство як цілісну систему. По-четверте, остання частина визначення звертає увагу від суспільства до людини, вказуючи, що діяльність, спілкування, свідомість і поведінка віддзеркалюють багатоманітність життя людини як суспільної істоти.

З'ясовуючи статус соціології, необхідно чітко визначити її об'єкт, предмет та метод. Вихідним для визначення об'єкта і предмета соціологічної науки є здатність науковців розрізняти природне і соціальне. Соціальне явище або процес виникає тоді, коли поведінка навіть одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи незалежно від того, чи присутні фізично індивід або спільнота. **Соціальне** можна визначити як *сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.*

Можна виділити такі основні риси, що характеризують соціальне:

- загальна властивість, притаманна різним групам індивідів;
- характер і зміст відносин між індивідами та групами залежно від їх місця та ролі у суспільних структурах, ролі, яку вони виконують в них;
- ставлення індивідів та груп один до іншого та оцінка свого становища в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Об'єктом соціологічного пізнання є:

- суспільство як цілісна соціальна система;
- емпіричні факти суспільного життя;
- цілісний розвиток та функціонування суспільства;
- соціальні явища суспільства, а саме: соціальні зв'язки, відносини і процеси, соціальні інститути та організації, соціальні спільноти та групи, соціальні суб'єкти тощо.

Соціологічний підхід до вивчення об'єкта характеризується комплексністю, універсальністю і відрізняється від інших соціальних наук тим, що соціологія співвідносить досліджувані соціальні явища зі станом

суспільства загалом, розглядає місце кожного конкретного явища в системі суспільних відносин. В межах соціологічного підходу допускають різні способи розгляду об'єкта: діяльнісний, структурно-функціональний, інституційний, ціннісний, феноменологічний тощо, що дає змогу не лише описувати соціальні явища та процеси, а й пояснювати та моделювати їх. Аналіз процесів у динаміці дозволяє фіксувати тенденції змін та формулювати прогнози щодо подальшого розвитку соціальних об'єктів.

Суспільство як об'єкт пізнання має багато якісних та кількісних характеристик і може вивчатися різними науками. Але кожна з них вивчає свою сферу соціальної дійсності. Соціальне життя, що вивчається соціологією – це сфера соціальних відносин, своєрідність яких полягає в тому, що вони носять комплексний характер і не зводяться до відносин лише економічних, політичних чи духовних. Вони пронизують усі сфери суспільного життя, включають й економічний, й політичний, й духовний, й культурний зміст. В центрі соціального життя – дія й взаємодія людей.

Отже, на відміну від інших суспільних наук, соціологія вивчає не окремі сфери суспільного життя, а суспільство як цілісну систему, соціальні явища і процеси, кожний прояв людської діяльності в контексті всього соціального організму.

Предмет соціології – це найбільш значущі властивості, сторони, характеристики, особливості об'єкта, які підлягають безпосередньому вивченню або пізнання яких особливо важливе для вирішення певної проблеми (теоретичної або практичної).

Соціальна дійсність внаслідок життєдіяльності людей постійно змінюється. Змінюється й предмет соціології – згідно з завданнями, які вирішують наука, суспільство. Саме потреби практики висувають на кожному етапі нові вимоги до предмета соціології. Якщо з другої половини XIX ст. предметне поле соціології обмежувалось суспільством у національних кордонах, то наразі дедалі більшої сили набирають взаємопов'язані процеси переходу до постіндустріального суспільства та глобальні трансформації. Глобалізація й спричинила розширення предметного поля соціології до світової мегаспільноти, яка формується.

Є два підходи до трактування предмета соціології: макро- та мікросоціологічний. Перший полягає у трактуванні предмета соціології як науки про цілісність і системність суспільства та у вирішенні таких аспектів, як соціальна структура, культура, соціальні інститути, глобальні соціальні процеси і зміни. Мікросоціологічний підхід акцентує увагу на людську поведінку та свідомість, ставить у центр уваги людину в її

повсякденному житті, в усьому багатстві її зв'язків та взаємодій з іншими людьми. Тут на першому плані – соціальна поведінка індивіда, її механізми включно з міжособистісною взаємодією, мотивацією, стимулами. Отже, відмінність між цими підходами полягає в тому, що головними постатями в них є або суспільство загалом, або людина. Уникнути крайнощів дозволяє термін **«соціальна спільнота»**, що є ядром предмета соціології, бо враховує й всезагальні форми соціальної організації, й індивідуальну складову соціального – людину-особистість.

Будь-які структури соціальних зв'язків та відносин, що обумовлюють соціальне явище, підкоряються діям законів, закономірностей, тенденцій. Отже, результатом соціологічного пошуку є загальні та специфічні закони та закономірності розвитку і функціонування соціальних систем, механізми дії та форми прояву законів та закономірностей в діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів. **Соціальний закон** – це *об'єктивні, істотні, необхідні, стійкі та такі, що повторюються, причинні зв'язки між соціальними явищами та процесами як в окремих соціальних системах та підсистемах, так і в суспільстві в цілому, що виникають внаслідок масової діяльності людей*. В житті соціальні закони визначають відносини між індивідами та спільнотами, регулюють поведінку людей та груп. До соціальних законів належать закони соціальної диференціації й інтеграції, соціальної мобільності, інтернаціоналізації громадського життя, соціалізації індивіда, урбанізації.

Закони суспільного розвитку, як і закони природи, мають об'єктивний характер. Об'єктивність соціального закону в тому, що нові покоління застать готові відносини, зв'язки, тенденції, що склалися без їх участі. Але, на відміну від законів природи, що діють і без втручання людини, соціальні закони виникають, виявляються і реалізуються лише через діяльність конкретних людей за певних умов.

У суспільстві діють соціальні закони різних типів та структурних рівнів. Це – закони загальні (загальносоціологічні), особливі та індивідуальні, головні й неголовні, причинні й функціональні, динамічні й статичні (закони зміни, розвитку та закони функціонування, рівноваги), закони-тенденції й гігантські закономірності (групи, комплекси «споріднених» законів, пов'язаних єдиною детермінантою).

Соціологія як самостійна галузь наукового знання має понятійно-категоріальний апарат. **Поняття** – це форма мислення, що відображає загальні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їхніх визначеннях. **Категорії** – загальні форми мислення, які відображають найсуттєвіші закономірні зв'язки та відносини. Категорії є основними й найбільш

загальними поняттями соціології, що відображають 'ективну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, в її становленні та розвитку.

Поняття і категорії соціології є результатом пізнання суспільного життя і відображають найсуттєвіші зв'язки і відносини, які властиві соціальним явищам і процесам. Отже, в системі понять і категорій набуває концентрованого виразу зміст об'єкта і предмета соціології.

Система категорій у соціології має складну структуру й субординаційну залежність. У ній можна виділити такі групи категорій:

- загальнонаукові (розвиток, система тощо);
- специфічні соціологічні (соціальне, соціальна група, соціальний інститут, соціальна дія, соціальна взаємодія, соціальний процес тощо);
- категорії суміжних наук (сім'я, політична партія тощо).

Серед соціологічних категорій виокремлюються такі групи:

- категорії, що розкривають сутність соціальних зв'язків: соціальна система, соціальний інститут, соціальна організація, соціальні дії, соціальні відносини, соціальна сфера, соціальна залежність, соціальний зв'язок, соціальний факт;

- категорії, що розкривають зміст соціальних спільнот: суспільство, соціальна спільнота, соціальний клас, соціальна група, особистість;

- категорії, що розкривають сутність соціальних процесів: соціальний процес, соціалізація, адаптація, мобільність, соціальна інтеграція, соціальний конфлікт, соціальна дезорганізація;

- категорії, що розкривають сутність соціального розвитку: соціальний прогрес, соціальна дія, соціальний рух, соціальна діяльність, соціальний розвиток, соціальна інновація;

- категорії, що розкривають характер використання соціологічних знань у громадському житті: соціальне проектування, соціальне прогнозування, соціальне планування, соціальна технологія.

Крім того, існують процедурні категорії, які відображають специфіку й особливості збирання, аналізу та обробки соціологічних даних і діють, як правило, при організації та проведенні соціологічних досліджень.

До предметних зацікавлень сучасної соціології належать: людина як суб'єкт соціальних відносин, соціальні спільноти, соціальні взаємодії і відносини, соціальні процеси, соціальні інститути і організації, соціальні рухи, культурні явища, суспільство як сукупність усіх засобів взаємодій.

Компонентом предмету соціології є також: по-перше, реальна свідомість. По-друге, фактична поведінка людей у всіх формах і проявах, яка, базуючись на своїй висхідній передумові – свідомості – має специфічні форми прояву: факт діяльності, результат діяльності, мотив і

стимул діяльності. По-третє, матеріально-речова сфера, ті макро-, мезо- і мікроумови, в яких функціонує свідомість і поведінка людей, а першоосновою предмета соціології – статуси і ролі, з яких створюється тканина соціальних відносин, соціальної структури і соціальної взаємодії, які характеризують суспільство в його статичній і динамічній.

Методи та структура соціології

Існування соціології як науки визначає не лише її об'єкт і предмет, а й сукупність принципів та установок, які передують отриманню знання та зумовлюють способи, методи його отримання, характер усієї соціологічної діяльності (теоретичної та практичної). Вони визначають, наскільки зібрані факти є надійною основою знань. Зміст цих принципів зумовлений тим, як «задається» суспільство, яка його картина є засадничою щодо побудови соціологічних теорій. Залежно від цього формуються методологічні стратегії. Виокремлюють три пари протилежних стратегій: 1) мікросоціологію (поведінкову) та макросоціологію (інституційну); 2) об'єктивно-предметну («натуралістичну») та суб'єктивно-ціннісну («розуміючу»); 3) функціоналістську та конфліктну. Але ці стратегії в принципі узгоджуються. Такий висновок можна зробити, спираючись на досвід розвитку соціології та практику соціологічних досліджень.

Метод в соціології – це спосіб побудови та обґрунтування соціологічних знань, сукупність прийомів, процедур і операцій практичного і теоретичного пізнання соціальної дійсності. Це правила, за допомогою яких здійснюють дослідницьку діяльність. Вони мають бути стандартними й однозначними.

Методи соціального пізнання можна поділити на загальнонаукові й конкретно-наукові. Загальнонаукові використовують усі наукові дисципліни. Вони включають основні процедури логіки, вимоги до обґрунтування знання, правила виведення висновків. До методів наукового дослідження належать спостереження, опис, аналіз, синтез, дедукція, індукція, порівняння, системний аналіз.

Залежно від рівня наукового дослідження розрізняють методи теоретичні й емпіричні. До теоретичних належить, зокрема, абстрагування – сходження від конкретного до абстрактного, від емпіричного до теоретичного. Цей метод включає три способи: 1) абстрагування за допомогою відволікання (розгляд окремих рис або властивостей об'єкта без зв'язку з іншими й об'єктом в цілому); 2) абстрагування за допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на підставі обмеженого вибору його ознак,

що є певним його спрощенням та узагальненням); 3) абстрагування за допомогою ідеалізації (розумове конструювання ідеальних об'єктів).

Емпіричні методи складають науковий апарат для вивчення конкретних соціальних подій та фактів. Ними є аналіз документів, опитування, спостереження, експеримент, контент-аналіз тощо.

Соціологічне знання має складну, багаторівневу структуру, яка обумовлена завданнями науки, її функціями у суспільстві. Соціологія вирішує проблеми, по-перше, пов'язані з формуванням знань про соціальну дійсність, описом, поясненням процесів соціального розвитку, розробкою соціологічних концепцій про суспільство, соціальну роль особи, соціальні спільності, соціальну структуру і соціальні процеси, особливості соціальних інститутів тощо, методологію і методи, способи соціологічних досліджень, по-друге, пов'язані з перетворенням, змінами соціальної дійсності, аналізом шляхів та засобів впливу на соціальні процеси. Отже, під структурою соціологічного знання розуміють систему взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, теорій соціальних процесів різних рівнів (життєдіяльність окремих людей, соціальних груп чи суспільства). Особливістю структури соціологічного знання є те, що вона є не просто певною сукупністю знань, уявлень та наукових понять про соціальні явища та процеси, а перш за все упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий організм.

Критеріями виділення елементів структури соціологічного знання є рівні пізнання, ступінь узагальнення, способи дослідження, сфери суспільного життя, види спільностей людей, види суспільних відносин.

Є багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології – від найпростішого (поділ соціології на фундаментальну і прикладну) до найскладнішого (сім рівнів соціології: методологічні та теоретичні засади, спеціальні знання, прикладний рівень, соціоінженерний рівень, методологія соціологічного дослідження, методи здобуття соціологічних даних, знання про організацію соціологічних служб). В енциклопедичному словнику з соціології виокремлюють такі елементи соціологічного знання: метасоціологію, загальну соціологічну теорію, спеціальні соціологічні теорії, галузеві соціології, емпіричні дослідження, історію соціології.

Сьогодні більшість учених дотримується думки про трирівневу структуру соціології: теоретична соціологія; спеціальні соціологічні теорії або теорії середнього рівня; емпіричні дослідження.

Загальнотеоретичний рівень охоплює найбільш загальні закони й закономірності функціонування і розвитку суспільства. Відтак соціологія є

теоретичною базою не лише другого та третього рівнів соціологічних досліджень, а й основою інших соціогуманітарних наук. Теоретична соціологія концентрує увагу на вивченні фундаментальних наукових процесів, пов'язаних з формуванням знання про соціальну дійсність, описом, поясненням і розумінням процесів соціального розвитку, дає уявлення про суспільство як цілісний організм, систему соціальних зв'язків. Розроблювані концепції та теорії дають відповідь, як правило, на два запитання – «що пізнається» (об'єкт) і «як пізнається» (метод). Теоретична соціологія вирішує такі завдання: 1) створює засади опису і пояснення соціальних явищ у термінах і категоріях, які відображають їх сутнісні характеристики; 2) орієнтує на комплексний підхід до вивчення соціальних явищ і процесів; 3) розкриває сутність соціальних законів; 4) формує теоретичну базу для соціологічного пізнання; 5) виявляє загальні закономірності соціального розвитку, є базою розвитку спеціальних соціологічних теорій та емпіричних досліджень; 6) інтегрує, синтезує, узагальнює розрізнені знання, здобуті емпіричним шляхом, формує їх у складну систему висновків, узагальнень, понять, категорій, законів.

Загальнотеоретична соціологія має структуру і зміст: 1) система загальних і специфічних законів, що виявляють і закріплюють типові, відносно сталі зв'язки в суспільстві, соціальних інститутах і системах; 2) система постулатів, аксіом та інших тверджень про соціальне життя; 3) логіка висновків і доведень, яку використовують для обґрунтування соціальних прогнозів, тенденцій, закономірностей; 4) загальний і спеціальний категоріальний апарат; 5) система обґрунтування підходів до розгляду об'єкта і суб'єкта досліджень; 6) система пізнавальних методів і процедур, що забезпечує опис, пояснення і передбачення соціальних явищ і процесів на певному рівні соціальної організації.

Теоретична соціологія поєднує численні течії, школи, напрями та підходи, що з власних позицій пояснюють специфіку розвитку суспільства. Напрями об'єднують соціологів, що розробляють ідентичну тематику чи мають спільну світоглядну спрямованість. Серед сучасних напрямів у соціології: **емпірична соціологія, структурний функціоналізм, конфліктологія, символічний інтераціоналізм, феноменологія, етнометодологія, неофункціоналізм, структуралізм, постструктуралізм, технократизм**. Новітні аспекти соціологічної думки віддзеркалені в концепціях **постмодернізму, глобалізму**.

Положення загальної теорії щодо окремих механізмів соціальної взаємодії уточнюють **спеціальні соціологічні теорії (теорії середнього рівня)**. Як зазначає Ю. Яковенко, спеціальні та галузеві соціології – це

сфера вивчення спеціальних соціальних об'єктів – особистості, колективу, організацій, інституцій, міста, села, вікових, професійних та інших груп, а також царин суспільного життя та соціальних аспектів свідомості.

Існують три види спеціальних теорій:

- теорії, що вивчають закони розвитку окремих соціальних спільнот. Серед них соціологія міста, села, етносоціологія, соціологія молоді;
- галузеві теорії, що розкривають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних спільнот в окремих сферах суспільного життя. Це – соціологія політики, праці, управління, освіти, економіки тощо;
- теорії, що аналізують окремі елементи соціального механізму. До них відносять соціологію соціального контролю, соціологію соціальних комунікацій, соціологію конфлікту, соціологію девіантної поведінки тощо.

Третій рівень соціологічного знання представлений конкретними соціологічними дослідженнями, які проводять з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності.

Всі рівні знаходяться в тісній взаємодії, взаємодоповнюють один іншого, утворюючи єдину систему соціологічного знання.

У соціології виділяють макро-, мікро- та мезорівні. **Макросоціологія** орієнтується на дослідження великих соціальних спільнот, глобальних соціальних процесів. Таким чином, вона спрямована на вивчення законів і закономірностей суспільного життя людства в цілому, у сукупності його основних підсистем. Макросоціологія виходить з того, що, лише аналізуючи суспільство як цілісність, можна зрозуміти особистість.

Мікросоціологія досліджує соціальні процеси, явища і тенденції, що відбуваються у відносно невеликих соціальних системах. Вона орієнтується на емпіричний опис явищ і подій, що проявляються головним чином у формі безпосередніх соціальних контактів. Це обумовлює її спрямованість переважно на соціально-психологічні методи дослідження.

Мезосоціологія – складова соціології, яка досліджує соціальні спільноти і групи, соціальні інститути, соціальні рухи тощо – все те, що є посередником між індивідом та суспільством.

Соціологія дає знання теоретичне і емпіричне, фундаментальне і прикладне. У зв'язку з цим в ній виділяють відносно самостійні галузі: **теоретичну** та **фундаментальну**, **прикладну** та **емпіричну** соціологію. Емпірична і теоретична різняться за рівнем абстракції одержуваного знання. Теоретичні знання універсальні, емпіричні – фактофіксуючі. Фундаментальні дослідження ставлять за мету розвиток науки, удосконалення уявлень про її предмет, прикладні – вирішення конкретної

соціологічної проблеми, використання знань для удосконалення соціальних процесів, вирішення завдань життєдіяльності суспільства.

Основні завдання та функції соціології

Соціологія реалізує всі властиві суспільній науці функції, які прийнято ділити на дві великі групи: гносеологічні (пізнавальні) і власне соціальні. Гносеологічні функції соціології найповніше проявляються в конкретному пізнанні певних сторін соціального життя. Соціальні розкривають шляхи і способи їх оптимізації. Оскільки соціологія дає вихідні уявлення про суспільство як цілісну систему, частина її пізнавальних функцій має характер методології. **Функції соціології** – це сукупність ролей, що вона виконує в організації суспільства як соціальної системи, відображаючи інтереси соціальних спільнот і груп.

Теоретико-пізнавальна функція забезпечує поновлення та збагачення соціологічного знання про різні сфери суспільного життя, розкриває перспективи соціального розвитку, розробляє концепції, теорії, ключові поняття й категорії на основі дослідження соціальної дійсності.

Описово-інформаційна полягає в систематизації, описі, нагромадженні соціологічних даних, отриманих в результаті соціологічних досліджень, у вигляді аналітичних записок, наукових звітів, статей, книг.

Світоглядно-ідеологічна проявляється в тому, що вона формує погляди на соціальні явища і процеси, дає теоретичну основу для практичних дій, розуміння й узгодження інтересів спільнот і груп.

Функція соціального планування полягає в тому, що результати соціологічних досліджень використовуються для планування розвитку різних сфер суспільного життя.

Прогностична функція реалізується в тому, що соціологія здатна виробляти науково обґрунтовані прогнози щодо тенденцій розвитку соціальних процесів і спільнот.

Критична функція проявляється в тому, що соціологія покликана попереджувати соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Виховна функція полягає в тому, що соціологічні знання використовує система виховання і впливу на свідомість і поведінку людей для формування їх соціальних якостей. Цю функцію соціологія виконує й тому, що забезпечує міжпоколінну передачу соціального досвіду.

Усі ці функції «працюють» в єдності та пронизують усі напрями та рівні соціологічної науки. Крім того, соціологія тісно пов'язана з теорією і практикою соціального управління. Вона здатна бути могутнім знаряддям

перетворення суспільства. Але чи завжди можлива така реалізація? Це залежить від багатьох факторів: від стану самого суспільства, від рівня розвитку соціологічної науки, від методологічної, теоретичної і методичної підготовленості соціологів, їх моральної і громадянської позиції.

Проаналізувавши об'єкт, предмет, методи та функції соціології, можна визначити практичну спрямованість, завдання та цілі соціології як науки. Вона *сприяє* формуванню знань про соціальну дійсність та зміни в ній, *пояснює* логіку процесів соціального розвитку, *допомагає* людині визначити своє місце в суспільстві, сконцентрувати особисті зусилля на подоланні соціальних суперечностей. Завдання соціології спрямовані на те, щоб отримати вірогідне знання про суспільство, обґрунтувати напрями розвитку суспільства, виявити та обґрунтувати механізми переходу від індивідуального до соціального, від соціального менш загального порядку до соціального більшого порядку. Важливим завданням є знаходження шляхів, засобів зняття глобальних проблем, осмислення інтеграційних процесів, нових підходів до вирішення сучасних етнічних процесів.

Принципово нові результати у сучасній соціології одержує осмислення людини, її поведінки, ціннісно-сміслової орієнтації. Практичність соціології полягає в тому, що вона не обмежується описом та поясненням соціального розвитку, а вказує шляхи цілеспрямованого впливу на ці процеси, звернена до конкретних соціальних проблем, які підлягають вирішенню шляхом соціального управління.

Місце соціології в системі суспільних наук

Завершуючи розгляд теоретичних засад соціології, слід з'ясувати, яке місце вона посідає серед інших соціогуманітарних наук. Соціологія є генералізуючою наукою. Якщо історія концентрує увагу на вивченні соціальних явищ, унікальних і неповторних в часі та просторі, то соціологія вивчає властивості всього суспільства, що повторюються у часі та просторі, тобто стають спільними для всіх соціокультурних явищ.

Але існують й інші генералізуючі науки – економіка, правознавство, політологія. Вони мають справу з окремими сферами соціокультурного простору. На відміну від них, соціологія аналізує суспільство в єдності всіх його сторін, галузей і сфер, весь соціокультурний простір. Вона досліджує соціальний механізм функціонування економічних, політичних, правових відносин. Отже, на відміну від більшості соціальних наук, соціологія вивчає суспільство як цілісність, що функціонує і постійно розвивається.

Підхід з позиції аналізу суспільства як цілісності характерний також для філософії та історії. Однак у них інше трактування цілісності. Для

філософії – це цілісність світу, для історії – цілісність історичного процесу. На відміну від філософії, в соціології цілісність суспільства не має світоглядного характеру, а розкривається як конкретна соціальна реальність за допомогою не лише теоретичних, а й емпіричних методів.

Соціологія не обмежується розглядом суспільства як цілісного соціального утворення, а виявляє механізми його становлення, функціонування та розвитку. Цілісність розкривається в соціології як система соціальних механізмів, що спричиняють динаміку суспільства.

Отже, особливе місце соціології в системі суспільних та гуманітарних наук пояснюється тим, що: 1) вона є наукою про суспільство, його явища та процеси; 2) вона вміщує теорію суспільства, яка є теорією та методологією інших суспільних та гуманітарних наук; 3) всі суспільні науки, які вивчають окремі сторони життєдіяльності суспільства, завжди містять у собі соціальний аспект, тобто закони і закономірності, які реалізуються через людей; 4) техніка і методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального виміру, розроблені соціологією, використовуються іншими суспільними науками; 5) склалася система досліджень, які проводяться на стику соціології та інших наук.

Соціологія як система знань не може розвиватися і виконувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками: філософією, психологією, правознавством, політичними науками, історією, статистикою, математикою, економічними та управлінськими науками, культурологією та релігієзнавством, антропологією, демографією, етнографією.

Контрольні запитання

Як Ви розумієте вислів «соціологія – це наукове знання про суспільство»? Як це можна довести?

Які методи використовує соціологія?

Які структурні рівні соціологічної системи знань?

Що вивчає загальносоціологічна теорія?

Що вивчають спеціальні і галузеві соціологічні теорії?

Охарактеризуйте функції соціології.

Яке місце займає соціологія серед інших суспільних наук?

У чому полягає специфіка соціологічного закону?

За якими критеріями класифікуються соціологічні закони?

В чому полягає сутність соціологічних категорій і яка їх типологія?

СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

1. Соціальні взаємодії та зв'язки
2. Суспільство: сутність, структура, поняття.
3. Типологія суспільств.
4. Динаміка суспільного розвитку

Соціальні взаємодії та зв'язки

Термін «соціальна система» було впроваджене в обіг Т. Парсонсом. **Соціальна система** – це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми та цінності, які мають стійкий характер і відтворюються в процесі суспільного виробництва.

Соціальна взаємодія – це процес взаємного впливу індивідів, соціальних груп та спільнот. Механізм соціальної взаємодії включає індивідів, що здійснюють ті чи інші дії, зміни в соціальній спільності чи суспільстві в цілому, викликані цими діями, вплив цих змін на інших індивідів, які складають соціальну спільність, і зворотну реакцію індивідів.

Наслідком здійснення індивідами соціальних дій є становлення системи соціальних зв'язків. Під **соціальним зв'язком** розуміють залежність і сумісність індивідів та соціальних груп. У процесі функціонування зв'язків здійснюється обмін соціальними діями, послугами, якостями, необхідними для здійснення функціональних ролей.

Соціальний зв'язок має складну структуру і включає суб'єктів соціального зв'язку, предмет зв'язку і механізм регулювання відносин.

Соціальні зв'язки класифікуються за різними критеріями: за сферою соціального життя, в якій вони встановлюються (економічні, політичні, сімейні тощо); суб'єктами (міжособистісні, міжгрупові, між індивідом та групою) та їх кількістю (двосторонні, багатосторонні); характером взаємодії (безпосередні, опосередковані, конфліктні, координаційні, субординаційні тощо); ступенем формалізації (формальні, неформальні); тривалістю (довгочасні, короткочасні); стійкістю (стійкі, нестійкі) тощо.

Соціальні відносини є стійкими та самостійними зв'язками між індивідами і соціальними групами, що займають різне становище в суспільстві, а відтак і беруть неоднакову участь у його економічному, політичному, духовному житті, а також розрізняються між собою способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання.

Мірою поглиблення диференціації суспільства мережа соціальних зв'язків ускладнюється, більшої ваги набувають опосередковані зв'язки, відбувається все більша формалізація соціальних зв'язків.

Але, враховуючи закономірності розвитку систем, включно соціальні, слід зауважити, що ускладнення соціальних зв'язків має граничні межі. Надмірне ускладнення мережі зв'язків може вести до її розриву. Причинами розриву зв'язків можуть бути: зникнення предмета зв'язку; неспівпадіння предмета зв'язку з принципами регулювання соціального зв'язку; незадоволення соціальних суб'єктів існуючими відносинами.

Спосіб зв'язку і взаємодії індивідів утворюють структуру соціальної системи. У суспільстві існує складна ієрархія соціальних систем. Великою соціальною (соціетальною) системою є суспільство.

Соціальна система, виходячи з структурно-функціонального аналізу, включає п'ять аспектів: 1) взаємодію індивідів, кожен з яких є носієм індивідуальних якостей; 2) соціальну взаємодію, що веде до становлення соціальних відносин і утворення груп; 3) групову взаємодію; 4) ієрархію соціальних статусів індивідів та відповідно соціальних ролей, які вони виконують; 5) сукупність норм і цінностей, що визначають характер та зміст діяльності елементів системи.

Суспільство: сутність, структура, поняття

Об'єктом соціології є суспільство як соціальна дійсність, але поняття «суспільство» не має однозначного визначення. Це пов'язане з тим, що, по-перше, це поняття дуже широке за обсягом і високоабстрактне за характером; по-друге, суспільство – складне, багатозарове і багатогранне явище, по-третє, це поняття охоплює усі етапи розвитку суспільства; по-четверте, воно є стиковим для соціальної філософії, соціології, історії, соціальної психології та інших наук, кожна з яких прагне визначити його згідно зі своїм предметом і методами дослідження; по-п'яте, це слово використовують в житті дуже широко і багатозначно. Але у всіх випадках термін «суспільство» використовують головним чином для позначення форм соціальної колективності, реальних або типізованих спільнот людей. Водночас цей термін може використовуватися ще в одному сенсі, коли він означає соціальність взагалі (при антитезі «суспільство-природа»). В цьому разі термін «суспільство» співпадає з терміном «надорганічний світ», «соціокультурна реальність», «соціальна форма руху матерії», «соціум».

Соціологія розкриває сутність суспільства через діяльність людей, їх зв'язки, потреби, інтереси, цінності, орієнтації, показуючи, що суспільство – цілісна система соціальної взаємодії, зіткнення різних інтересів, орієнтацій, видів активності, тобто, намагаючись з достатньою повнотою розібрати і відобразити в теоріях багатоманітність і внутрішню

неоднорідність суспільства. З точки зору соціології, суспільство – особливий, надзвичайно складний вид організації суспільного життя. Воно включає багатоманітність соціальних взаємодій, інститути та спільноти, що локалізовані в рамках конкретних територіальних кордонів. Йому властиві механізми саморегуляції, які дають змогу підтримувати цілісність, впорядковувати відносини між інститутами та спільнотами, інтегрувати соціальні новоутворення та підкоряти своїй логіці поведінку населення, схиляючи людей, що живуть на відповідній території, відтворювати у своїх діях єдину тканину численних соціальних взаємодій.

У поясненні сутності та будови суспільства, механізмів його існування та розвитку особлива роль належить О. Конту, Г. Спенсеру, К. Марксу, Ф. Тьоннісу, Е. Дюркгейму, М. Веберу, В. Парето, Т. Парсонсу. Вони почали застосовувати системний підхід, що забезпечує єдність трьох аспектів вивчення суспільства – генетичного, функціонального та структурного, що дає змогу поєднати знання в єдину теорію суспільства.

Пристаючи до з'ясування суті суспільства, необхідно розмежувати такі терміни як «природа» та «суспільство». Трактуючи їх співвідношення в соціологічній думці було різним. Класична соціологія рішуче відокремила соціальну дійсність від природної реальності. У ХХ ст. сформувалась парадигма людської винятковості, або антропоцентричний підхід до соціальних явищ. Прояви глобальної екологічної кризи призвели до появи інвайронментальної (від англ. environment – довкілля) соціології. Нині утверджується ідея цілісної соціобіотехносфери як глобальної суперсистеми, в якій людське суспільство – лише одна з її складових.

Аби вірно уявляти таке явище як суспільство, слід розрізнити три терміни – «країна», «держава» та «суспільство». Країна – частина світу, обмежена кордонами. Держава – це політична організація країни. Суспільство – системний результат взаємовідносин людей, соціальна організація країни, в основі якої – соціальна структура. Але суспільство – соціальна організація не лише країни, а й нації, народності, племені. Воно існувало й тоді, коли не було країн.

Суспільству властиві **ознаки**: – спільна територія; універсальність; автономність та високий рівень саморегуляції; цілісність та сталість; здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків; особливості розвитку культури, системи норм і цінностей, які лежать в основі соціальних зв'язків між людьми.

Отже, **суспільство** – це сукупність усіх засобів взаємодій та форм об'єднання людей, що проживають на спільній території, мають спільні культурні цінності, норми, характеризуються соціокультурною

ідентичністю її членів. Тобто суспільство – це взаємодія не лише між людьми, а й між соціальними спільнотами, соціальними групами та соціальними інститутами, тобто між соціальними структурами. Власне зв'язки між ними і роблять суспільство стабільним, оскільки однієї міжособової взаємодії недостатньо для відтворення суспільства.

Суспільство як об'єкт дослідження соціології розглядають у двох аспектах. По-перше, як соціальний організм, що складається з комплексу взаємопов'язаних соціальних утворень – інститутів, спільнот, груп та індивідів. Кожен його компонент є відносно самостійним суб'єктом суспільного життя, виконує певні функції і перебуває у взаємодії з іншими компонентами. По-друге, як найскладнішу соціоприродну систему. Отже, суспільство – це не будь-яка механічна сукупність людей, а відносно стійка система соціальних зв'язків, відносин, що склалися між людьми в процесі суспільного розвитку їх спільної життєдіяльності, спрямованої на відтворення умов для існування та задоволення життєвих потреб.

Внаслідок взаємодії усіх системоутворюючих факторів суспільство стає цілісною системою з новими якостями, яких немає в жодного з його елементів. На рівні суспільства індивідуальні дії, відносини, інтегруючись, утворюють нову **системну якість**, яку неможливо розглядати як просту суму елементів. У цьому відношенні системні зв'язки і відносини носять надіндивідуальний характер. Внаслідок своїх інтегральних властивостей суспільство є самостійною субстанцією, яка первина щодо індивідів.

Суспільство здатне до самозбереження і самовідтворення. Це означає, що воно пристосовується до постійних змін у навколишньому середовищі, створює адаптивні механізми. Відтворюючись, суспільство не лише зберігає цілісність, а й змінюється. Виникають нові структурні елементи, норми та цінності. Тому самовідтворення – це не самоповторення, а підтримання самоідентифікації суспільства, збереження принципів його організації, якими воно відрізняється від інших систем. Самовідтворення здійснюється через взаємодію людей.

Структура суспільства має два аспекти: сукупність груп, спільнот; система сфер життєдіяльності. Залежно від останніх виділяють такі види соціальних відносин: економічні (виробництво, розподіл, обмін); політичні (політичні, правові, моральні, класові, національні); духовно-культурні (релігійні, художньо-естетичні, наукові).

Економічна сфера – це процес перетворення та освоєння природи з метою створення матеріальних умов і засобів життя. Джерелом розвитку економіки є суперечність між продуктивними силами та виробничими відносинами. До продуктивних сил входять люди та засоби виробництва.

Останні поділяються на засоби та предмети праці. Виробничі відносини – це сукупність відносин в процесі виробництва на основі певного характеру власності. Вирізняються так звані технологічні відносини.

Американський вчений О. Тоффлер виокремлює такі компоненти суспільства – техносферу (виробництво та розподіл), соціосферу (соціальні інститути), біосферу, сферу влади, інфосферу (інформація), психосферу.

Типологія суспільств

Найбільш наочною є типологія **за національною (національно-державною) або територіальною ознакою**. Наприклад, українське, французьке, американське суспільства. Така класифікація імпліцитно містить оцінку історичного досвіду, культурного розвитку суспільства. Воно означає сукупність соціальних взаємодій в межах території.

Особливості сучасного розвитку людства призводять до утворення мегарегіональних соціальних об'єднань, наприклад, європейського або навіть глобального суспільства. Але становлення таких суспільств відбувається складно, шляхом подолання конфліктів та криз.

Залежно від **соціальної диференціації, рівнів управління** суспільства інколи поділяють на прості та складні. Ознаки простого суспільства: слабкий розвиток розподілу праці, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, що зумовлює відсутність значного майнового та соціального розшарування, класів та розвиненої держави. Такі суспільства існували на ранніх стадіях розвитку людства, коли значну вагу мали кровні зв'язки та родоплемінна організація. Правовою їх основою було звичаєве право. Складне суспільство сформувалось з інтенсифікацією розподілу праці, нагромадженням додаткового продукту, розвитком торгівлі, зростанням соціальної диференціації, зосередженням людей у містах. Класове розшарування зумовило перехід від звичаєвого права до позитивних законів. Для такого суспільства властиві різноманітні соціальні зв'язки, багаторівневе управління суспільством з боку держави.

Якщо за основний критерій брати **наявність писемності**, то суспільства можна поділити на дописемні, де люди вміли розмовляти, але не володіли знаковою системою фіксації мови, та писемні, де люди володіють абеткою та фіксацією звуку на матеріальних носіях. Писемні технології спричинили прискорення розвитку культури.

За **способом добування засобів існування** Г. Ленські та Дж. Ленські поділяють суспільства на такі типи: суспільства мисливців і збирачів, скотарські та садівничі, аграрні, традиційні, промислові та сучасні типи. Останні в свою чергу поділяють на суспільства першого світу (від XVIII

століття дотепер) – США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова Зеландія; суспільства другого світу (від початку XX століття до початку 1990-х рр.) – СРСР, держави Східної Європи; суспільства третього світу (від XVIII ст., коли вони були колоніями, дотепер) – Індія, африканські та південноамериканські країни; “нові” індустріальні країни – Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань.

Беручи за основу **ціннісні критерії, джерела культурного розвитку**, Д. Рісман виділяє такі типи суспільств: традиційні (орієнтовані на уникнення змін); суспільства, керовані зсередини (орієнтовані на себе); керовані ззовні (орієнтовані на інших).

Поширеною є типологія суспільств світу за **політичними режимами**, згідно з якою виділяють демократичні, авторитарні та тоталітарні суспільства. Близькою до неї є типологія, яку запровадив К. Поппер. Він розподілив суспільства на відкриті (демократичного типу) та закриті (тоталітарного та авторитарного типу).

За **панівною релігією** суспільства поділяють на християнське, мусульманське, буддійське тощо.

Протягом останніх століть набули поширення типології за інтегрованим соціокультурним критерієм. Їх можна поділити на дві групи.

До першої належать типології, що базуються на концепції **циклічного розвитку** суспільств. Згідно з нею, *кожне суспільство народжується, проходить етапи свого розвитку та врешті занепадає, ключові його характеристики протягом існування суспільства незмінні*. В переважній більшості ці типології здійснюються за **цивілізаційним критерієм (суспільства-цивілізації)**. Цей термін розглянутий у розділі „Соціологія культури”. В контексті даного розділу важливо те, що при класифікації суспільств увага фіксується на усіх формах життєдіяльності, але особливо – культурних зразках, ціннісних орієнтирах, цілях, мотивах діяльності індивідів. Згідно з цими типологіями існують православна, західна, мусульманська, африканська тощо цивілізації, спільною для яких є культурна ідентифікація. Може здатися, що ця типологія близька до типології за релігійною ознакою. Але це не так. Тут береться культура в ширшому значенні, ніж конфесійна. Наприклад, до західної цивілізації віднесені і католицькі, і протестантські народи, і навіть деякі православні.

Типології за цивілізаційним критерієм беруть початок від теорії М. Данилевського (1822-1885). Нині поширеною є концепція С. Хантінгтона (1927-2008). З нею він виступив наприкінці 1980-х рр. (в часи завершення «холодної війни») на противагу концепції Ф. Фукуяма про «кінець історії», тобто про перемогу ідей лібералізму у всесвітньому масштабі.

С. Хантінгтон у книзі «Зіткнення цивілізацій» пророкував масштабне протистояння народів та культур. Події вересня 2001 р. спостерігачі розцінили як початок здійснення його прогнозу. Причому, на його думку, найбільш інтенсивно зіткнення відбуватимуться в місцях цивілізаційних розломів, тобто там, де проходить межа між цивілізаціями. До одного з таких розломів він відносив й Україну, де сходяться кордони трьох цивілізацій (західної, православної та мусульманської).

Типології наступної групи базуються на концепції **лінійного розвитку** суспільства, коли характеристики різних етапів його розвитку істотно змінюються. Автором однієї з типологій був К. Маркс. Вона базувалась на формаційній концепції. **Суспільно-економічною формацією** є конкретно-історичний тип суспільства, обумовлений способом суспільного виробництва та формою виробничих відносин. В формації виокремлюються базис (економіка) та надбудова (політика, духовність тощо). Базовим критерієм класифікації є спосіб виробництва. За поширеною інтерпретацією марксових поглядів вирізняють первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне та комуністичне суспільства.

Але К. Маркс також виділяв й азійське суспільство (до таких суспільств належали країни не лише Азії, а й Африки та деяких інших регіонів), яке базувалося на державній власності на засоби виробництва, що зумовлювалося кліматом та великою роллю меліораційних систем, які не могли бути у приватній власності. Виокремлення азійського суспільства не вкладається в лінійну схему. Це змусило деяких дослідників говорити, що К. Маркс поширював її лише на Європу.

У ХХ ст. в рамках лінійної концепції набуває поширення ще одна група типологій, згідно з якими суспільства класифікувалися за критерієм так званого **технологічного перевороту**.

До останньої третини ХХ ст. в рамках таких типологій здійснювався поділ суспільств на традиційні (або аграрні) та індустріальні. **Традиційне (аграрне) суспільство** – це суспільство з домінуванням сільсько-господарського виробництва, малорухомими соціальними структурами та з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. У такому суспільстві суворо контролюються норми, соціальні структури, інститути, звичаї, поведінка індивідів. Спеціальні формування, освячені традиціями, вважаються непорушними.

Індустріальне суспільство – суспільство, яке базується на поглибленому поділі суспільної праці, промисловості як основній галузі народного господарства, ринку як фундаменті суспільних взаємодій, домінуванні індустріального технологічного укладу в більшості

суспільних сфер. Останнє стосується, зокрема, й культури, для якої властива мас-культура, тобто масове виробництво культурних зразків.

До рис індустріального суспільства також належать: скорочення частки зайнятих в аграрному секторі та зростання частки зайнятих в промисловості (50-60%); урбанізація; виникнення націй-держав; політична демократія, знищення станових привілеїв, правова рівність; зміна структури робочого і вільного часу (формування «суспільства споживачів»); зміни демографічного типу (низькі народжуваність, смертність, зростання тривалості життя, старіння населення).

Але з середини ХХ ст. у науці почало відчуватися невдоволення концепцією індустріального суспільства. Вчені звертали увагу, що особливості розвитку західних суспільств виходять за межі цієї концепції. Почалися дослідження нової якості суспільства та, відповідно, спроби дати йому назву. Так, у 1950-1960-х рр. на Заході поширюються концепції інформаційного суспільства (автор терміну – Й. Масуда).

Але цей термін на Заході не прижився. Адже інформація не існує без її носія. Вихід запропонував Д. Белл, який у 1973 р. опублікував книгу *The Coming Postindustrial Society* («Прийдешнє постіндустріальне суспільство»). За його концепцією, суспільний розвиток включає аграрну (доіндустріальну), індустріальну та постіндустріальну стадії. Їх зміна зумовлюється змінами технологій, способу виробництва, соціальної структури, соціальних інститутів, політичного режиму, культури.

Термін **«постіндустріальне суспільство»** віддзеркалив складність передбачити, які форми в майбутньому набуде суспільство. Д. Белл лише констатував, що нове суспільство не є індустріальним, а слідує за ним в часі. Але він все ж виокремив низку його ознак. Це знання як ключовий суспільний ресурс, зростання ролі освіти, науки, сфери послуг (постіндустріальними Д. Белл називає країни, де частка цих сфер у ВВП перевищує 50%); модифікація соціальної структури, кардинально змінений характер людської діяльності. Роль знань як провідного ресурсу зумовлює формування світової економіки та глобальної інфраструктури.

Динаміка суспільного розвитку

Суспільство є динамічною системою. Під **соціальними змінами** соціологія розуміє *такі зміни в певних сферах, які призводять до нової якості соціальної взаємодії, соціальної структури суспільства.*

Сучасні теорії соціальних змін можна умовно поділити на три групи: соціокультурні теорії, які пов'язують зміни з динамікою культури суспільства, соціальних груп та індивідів (система цінностей, ідеології,

способи накопичення та поширення знань, світоглядні орієнтації, наука тощо); технологічні теорії, які виводять зміст та спрямування соціальних змін з особливостей техніко-технологічного розвитку; соціально-економічні теорії, що намагаються пояснити соціальні зміни через призму встановлення змісту взаємодії економічного базису та надбудови.

Соціальні зміни водночас відбуваються у різних сферах суспільного життя. В сукупності вони утворюють **соціальний процес**, тобто *послідовну зміну станів суспільства або його окремих підсистем*.

Слід зупинитись ще на одному понятті, яке характеризує соціальні зміни та процеси. Це поняття **соціального розвитку**. У вузькому смислі – це вдосконалення, поліпшення. У широкому – будь-які комплексні зміни соціальної системи, які необов'язково оцінюються позитивно. Зокрема, кризовий розвиток суспільства. Це пов'язано й з тим, що будь-яка криза та навіть розпад соціальної системи врешті веде до відмирання застарілих, неефективних та народження нових соціальних форм, більш адаптованих до умов життєдіяльності суспільства.

Тому коректнішою є класифікація видів соціального розвитку, сформульована в річищі синергетичного підходу. Відтак виокремлюють розвиток як диференціацію, ускладнення та розвиток як спрощення.

Розвиток як диференціація, ускладнення, пов'язане з поняттям **соціальної еволюції**. Це *внутрішньо єдина система соціальних змін, які поступово ведуть до нових форм соціальних взаємодій, пов'язаних з пристосуванням до нових умов функціонування суспільства*.

Фактори соціальних змін можна поділити на економічні, технологічні, політичні, соціокультурні, ідеологічні тощо. З точки зору системного підходу їх можна розділити на дві групи:

- *внутрішні*, тобто чинники соціальних змін, що склалися в самому суспільстві. Так, у 2010-2011 рр. пенсійну реформу в Україні стимулювали старіння населення, різке зростання частки осіб пенсійного віку, зменшення частки працездатного населення, що зумовлювало дефіцит Пенсійного фонду та загрозу колапсу солідарної пенсійної системи;

- *зовнішні*. Так, суспільні зміни у СРСР наприкінці 1980-х рр. були пов'язані з падінням світових цін на нафту, привабливістю споживацького способу життя у західних країнах тощо.

Водночас зовнішні чинники виявляються дієвими тоді, коли вони призводять до формування внутрішніх умов соціальних змін у суспільстві.

Типологія соціальних змін та соціальних процесів різноманітна.

Залежно від рівня соціальної взаємодії, стан якої змінюється, розрізняють зміни на *макрорівні* (зміни соціальних систем, стратифікації,

соціальних інститутів, організацій тощо), *мікрорівні* (зміна положення чи ролі окремої особистості, наприклад, її вступ до громадської організації) та *мезорівні* (зміни в становищі окремих соціальних спільнот).

Залежно від сфер суспільного життя, зміни у яких відбуваються, розрізняють *соціально-економічні, технологічні, соціально-політичні, соціально-правові, соціокультурні* та інші зміни.

Залежно від елементів суспільства, зміни в яких відбуваються, виокремлюють: *структурні зміни* (зміни у взаємному розміщенні елементів соціальної системи; наприклад, реформи в Україні у 1990-2000-х рр. призвели до змін у структурі форм власності на засоби виробництва); *процесуальні зміни* (зміни в характері взаємодії елементів соціальних систем; наприклад, надання податкових пільг певним підприємствам або галузям призводить до зміни характеру конкуренції між товаровиробниками); *функціональні зміни* (зміни у функціональних характеристиках соціальних інститутів, наприклад, відновлення у вересні 2010 р. дії редакції Конституції України 1996 р. призвело до зміни функціональних характеристик інститутів президента, парламенту тощо); *мотиваційно-ціннісні зміни* (зміни у суб'єктивній регуляції соціальної поведінки, що виявляються у динаміці потреб, інтересів, мотивів, установок тощо, наприклад, поширення на ринку нових товарів – комп'ютерних пристроїв – поступово змінило структуру потреб населення).

З точки зору спрямованості інколи виділяють *прогресивні* та *регресивні* соціальні зміни. Під **прогресом** розуміють *вдосконалення, перехід від нижчих до вищих форм соціальної організації, зростання еволюційних можливостей*. **Регрес** – це *деградація, зниження рівня організації*. Водночас, як і у випадку з вузьким розумінням поняття соціального розвитку, визначення критеріїв прогресу – складна проблема. Те, що одні соціальні групи вважають прогресом, інші можуть вважати регресом. Так, розщеплення атому означало науковий прогрес, але призвело до виникнення атомної зброї, завдяки якій було знищено багато людей. Або комп'ютери, винахід яких навряд чи хто буде негативно оцінювати, але впровадження яких у повсякденну діяльність спричинило такі явища як погіршення здоров'я людини, трудоголізм тощо. Відтак до проблеми прогрес/регрес слід підходити комплексно, а суто технологічні зміни лише тоді можуть оцінюватися як прогресивні, якщо вони супроводжуються адекватними змінами у соціокультурній сфері.

Залежно від характеру соціальних змін виокремлюють:

– *революції* – стрибкоподібні зміни, які відбуваються водночас у багатьох важливих сферах суспільного життя та призводять до якісно

нової системної якості суспільства. Наприклад, неолітична революція, яка мала наслідком перехід людства від привласнюючого господарства до господарства, що виробляє; промислова революція XVIII-XIX ст.ст.; науково-технічна революція XX ст. тощо);

– *реформи* – поступові та послідовні, як правило, керовані, зміни в одній або декількох сферах життя суспільства. Наприклад, податкова реформа в Україні у 2010 р., яка полягала у кодифікації податкового законодавства; пенсійна реформа тощо. Як правило, реформи протиставляються революції. Але реформи також розрізняються залежно від радикальності впливу на суспільне життя. Також реформи виділяють залежно від сфери, в якій вони відбуваються – політичні, економічні тощо.

Особливим видом соціальних змін є модернізація. «Модерний» означає «сучасний». Відтак модернізація у повсякденному сенсі означає вдосконалення, осучаснення. В соціології цей термін використовується для позначення соціальних процесів в двох смислах. У широкому смислі це будь-який процес технологічного вдосконалення суспільства, викликаного прогресом комунікацій, надання йому сучасних рис, здатних протистояти зовнішнім та внутрішнім викликам. У вузькому смислі **модернізація** означає сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві в процесі індустріалізації та засвоєння науково-технічних досягнень. Його пов'язують насамперед з розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Відтак ознаками модернізації стають становлення промисловості як провідної галузі господарства, проникнення індустріального технологічного укладу в усі сфери суспільного життя, соціальна диференціація, урбанізація, становлення мас-культури тощо.

Теорія модернізації містить також такі стрижневі ідеї: а) розвинутою може вважатися лише та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у раціональне знання як основу прогресу, високу якість життя, розвинуті політичні структури, високу частку середнього класу в структурі населення; б) суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать до «традиційних» або «перехідних»; в) знаком розвиненості є західні країни (тому теорію модернізації інколи називають теорією «вестернізації»); г) модернізованість, розвинутість – комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основою модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес.

Розрізняли два види модернізації: органічну та неорганічну. *Органічна модернізація* була властива західним країнам та означала

процес набуття суспільством вищезазначених рис завдяки внутрішнім ресурсам, підготовлений внутрішньою еволюцією суспільства. Натомість *неорганічна модернізація* вважалася формою «наздоганяючого розвитку», подолання відсталості, реакцією на досягнення розвинутих індустріальних країн. Тобто вона здійснювалась завдяки зовнішнім стимулам.

Пізніше виникла теорія «запізнілої модернізації», автори якої виходять з того, що існує лінійний прогрес і поступовість стадій розвитку суспільства. Відповідно доіндустріальна фаза змінюється індустріальною, а потім – постіндустріальною. А запозичення “раціональних” соціально-економічних моделей найрозвинутіших країн, не підкріплене відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводять до «ірраціонально-індустріального» суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі. Усі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в українському суспільстві.

Контрольні питання

В чому полягає розуміння суспільства в “широкому” та “вузькому” сенсі?

Порівняйте терміни “країна”, “держава”, “суспільство.”

Назвіть основні ознаки суспільства.

Що таке соціальна система?

Розкрийте розуміння суспільства як соцієтальної системи.

За якими ознаками здійснюється типологія суспільств?

Назвіть формації, які за К.Марксом, пройшло людство в суспільному розвитку.

Порівняйте основні риси доіндустріального та індустріального суспільств.

Які три стадії всесвітньої історії називає Д. Белл?

Що таке соціальні зміни? Наведіть їх типологію.

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

1. Сутність соціологічного аналізу особистості.
2. Рольові концепції особистості.
3. Соціальна структура особистості.
4. Соціалізація особистості.

Сутність соціологічного аналізу особистості

Сьогодні, коли розвиток суспільства дедалі більше визначається неречовими чинниками, а серед видів капіталу найважливішим називають людський, закономірним є зростання наукового інтересу до людської особистості, яка досліджується багатьма підгалуззями науки.

Соціологічний аналіз особистості полягає в дослідженні її крізь призму соціальних відносин. Адже саме людина є ключовим їх суб'єктом. Її діяльність має цілепокладаючий характер. Відтак **соціологію особистості** можна визначити як *спеціальну соціологічну теорію, що вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин.*

Оскільки людина включається в суспільне життя через соціальні спільноти, поняття особистості в соціології розкривають через логічне розгортання низки понять, зокрема, людини, індивіда, індивідуальності.

Поняття людини фіксує загальну родову ознаку. Людина є істотою водночас біологічною та соціальною. Це, на перший погляд, банальне визначення не є безпроблемним. В історії соціологічної думки точилася боротьба між біологізаторськими та соціологізаторськими концепціями людини. По-друге, наразі біосоціальна природи людини часто піддається сумніву завдяки успіхам науки, зокрема, в клонуванні людини, які дають змогу деяким дослідникам стверджувати, що в перспективі біологічна основа людини не відіграватиме суттєвої ролі. Але сучасна наука не здатна клонувати людину, без того, щоб її виносила жінка. Крім того, англійські вчені дійшли висновку, що при клонуванні все одно мають місце відхилення, отже, клон не є точною копією. Також критично можна оцінити й твердження, що завдання заміни фізичної оболонки людини вирішується, зокрема, шляхом пам'яті людини, особливо електронної. Але ж основою цього так само є біологічне існування людини. Отже, основою соціальної природи людини є її біологічна природа.

Поняття індивід віддзеркалює входження людини до соціальних спільнот. **Індивід** є *окремим представником соціальної спільноти. Індивідуальність* віддзеркалює *сукупність відмінностей людини від інших індивідів.* Вона виявляє себе в ході спілкування з іншими людьми.

Поняття особа віддзеркалює людину, яка втілює суспільні відносини та намагається в міру своїх сил і здібностей впливати на них. Відтак **особистість** – це конкретна людина як система властивостей, що реалізуються в ході становлення соціальних зв'язків, в соціальних інститутах, зокрема культурі, тобто в соціальному житті.

Соціологічний підхід до особистості формувався протягом тисячоліть. Давньогрецькі мислителі називали світ людини мікрокосмом (Демокрит), вважали, що єдина людська душа розпадається на індивідуальні душі. Остання ідея, що виражає цілісність особистості, отримала розвиток в епоху Відродження у концепції Декарта, який розрізняв мислячу та протяжну субстанції. Пізніше Е. Дюркгейм твердив про перевагу колективних уявлень над світом індивідуального.

Розвиток цивілізації вплинув на умови розвитку особистості, сприяв зростанню конфлікту між суспільством та особистістю. З. Фрейд ставив зростання психозу в залежність від того, що суспільство накладає численні табу на людину. Е. Дюркгейм досліджував явище самовбивства. Невротизм в суспільстві вивчався неомарксистами. У 1970-х рр. В. Франкл відзначав перетворення на хворобу явища «недільного неврозу», тобто неспроможності людини зайняти себе у вихідні дні. Отже, відставання прогресу людської природи від прогресу технологічного часто веде до того, що людина не здатна пристосуватися до нових умов.

Проте невротизм має й зворотній бік. За умов швидкого зростання засобів комунікації зростають можливості самореалізації людини. Як пише Ю. Масієнко, внаслідок «передозування спілкуванням» «на зміну стабільній особистості приходять особистість відносна, яка може гнучко змінювати ідентичності», пробує себе в різних іпостасях.

В соціологічному підході до особистості наявні статичні та динамічні аспекти. Тому предметом соціології особистості є: а) соціальна сутність людини; б) становлення особистості у процесі соціального життя.

Рольові концепції особистості

Системі властиві, з одного боку, зв'язки між її елементами, з іншого – зв'язки з навколишнім середовищем. Не є винятком і особистість як система стійких якостей та властивостей. Тому соціологічні концепції особистості умовно поділяються на групи, які характеризують її як рольову характеристику людини, а також як її сутнісну характеристику.

Концепції першої групи виходять з того, що особистість є сукупністю соціальних ролей. Рольова концепція виникла в 1930-х рр. в американській соціопсихології. Одним з її фундаторів був Д. Мід.

Соціальною роллю є відносно постійна та внутрішньо пов'язана система дій, які є реакціями на поведінку інших осіб, яка протікає згідно з встановленими зразками, наслідування яким група очікує від своїх членів. Простіше кажучи, соціальна роль фіксує становище людини в системі суспільних відносин, належність до певної соціальної групи.

Соціальна роль визначається соціальним статусом людини. **Соціальний статус** – це місце особи в суспільній ієрархії. Критеріями статусу є влада, фінансові ресурси, вік, освіта, професійна спеціалізація, знання, етнічне походження тощо. Залежно від способу одержання виокремлюють вроджені та набуті статуси. В сталому суспільстві зростає роль вроджених статусів, натомість, коли суспільство проходить етап становлення, більш вагомими стають набуті статуси. Можливість змінити соціальний статус фіксується в понятті соціальної мобільності.

Ієрархія статусів фіксується у понятті **престижу**, що відображає значущість особи у суспільстві. Кожен статус має символи, які бувають речовими та неречовими. Соціальний статус відбивається як у зовнішньому поводженні і вигляді (одяг, мова тощо), так і у внутрішній позиції (установки, цінності, мотивації). Р. Мертон ввів поняття статусного набору, яке означає набір символів певного соціального статусу.

Поняття соціальної ролі характеризується **нормами**, тобто вимогами, які ставляться до її носіїв. Соціальна спільнота очікує від носіїв соціальної ролі виконання цих норм. Тому соціальну роль прийнято розглядати в аспектах рольового очікування та рольового виконання.

Рольове виконання стимулюється через санкції. Це поняття аналізується у розділі про соціальні девіації та соціальний контроль. Водночас в цьому розділі слід зауважити, що санкції бувають не лише негативними (покарання, штрафи), а й позитивними (нагороди, подяки) – якісне виконання соціальної ролі заохочується.

Особистість, приймаючи соціальну роль, не стає пасивним об'єктом впливу, змушеним лише сприймати норми, регламентовані без її участі. Особистість впливає на формування нових норм, видозміну існуючих.

Окрему увагу зосередимо на рольових конфліктах. Конфлікт може бути не лише міжособистісним, тобто відбуватись між людьми, які виконують різні (наприклад, між роботодавцем та найманим працівником) або однакові (наприклад, між працівниками однієї компанії) ролі, а й внутрішньособистісним. В рамках рольової концепції такий конфлікт важливий з двох точок зору. По-перше, він може виникнути внаслідок неякісного виконання індивідом соціальної ролі. По-друге, він може відбуватися внаслідок необхідності одночасного виконання індивідом

різних ролей, які можуть вступати у суперечність. Наприклад, людина водночас є працівником підприємства та матір'ю (батьком) дитини. Працівник має сумлінно виконувати службові обов'язки. Але якщо його дитина захворіла, це може віддзеркалюватися на виконанні обов'язків. Тенденція приналежності індивіда до дедалі більшого числа соціальних груп можуть загострювати такі конфлікти. Їх розв'язання значною мірою залежить не лише від інших людей, з якими спілкується індивід в процесі виконання соціальних ролей, а й від нього самого, його властивостей.

Отже, хоча рольові концепції віддзеркалюють зовнішнє поведіння людини, вони не можуть ігнорувати її внутрішній світ. Адже виконання соціальних ролей вимагає внутрішніх якостей та властивостей людини.

Соціальна структура особистості

Відтак ми логічно підійшли до розгляду наступної групи концепцій особистості. Вони акцентують увагу на внутрішньому світі людини. Йдеться не про феномен, ізольований від соціальних відносин, в які включений індивід, а про психосоціальне ядро людини, яке формується під впливом соціуму, водночас здійснюючи на нього свій вплив.

Основою поведінки людини є її потреби. Деякі дослідники поділяють їх на природні, наприклад, в їжі, та соціальні, наприклад, в спілкуванні, творчій самореалізації. Така класифікація некоректна. Адже й „природні” потреби формуються в ході спілкування з іншими індивідами.

А. Маслоу виокремив такі групи потреб: фізіологічні (в їжі, сексуальних контактах тощо); екзистенційні (у безпеці та стабільності); соціальні (у приналежності до колективу, спільній діяльності з іншими); престижності; духовні. Цікавою є точка зору самого автора на їх ієрархію. «Ранній» А. Маслоу вважав, що першочергову увагу на потреби наступного рівня звертають після того, як задоволені потреби нижчого. Але такий погляд був надто схематичним. Подальші дослідження переконали А. Маслоу у тому, що в різні моменти життя для людини на перший план можуть виходити потреби різних рівнів. Він відкрив закон, згідно з яким задоволення потреб різних рівнів відбувається по синусоїді.

Жодна з потреб не є назавжди даною. Її параметри пов'язані з діяльністю людини в спільноті. Це стосується й фізіологічних потреб. Так, потреба в споживчих речовинах залежить від того, скільки енергії людина витрачає в процесі діяльності. Тому, знаючи, що зміна соціальних умов впливає на параметри потреб, та виходячи з того, що потреби утворюють підсистему, яка прагне водночас до розвитку та відносної стабільності, слід зробити висновок, що зміна в якомусь елементі цієї підсистеми веде

до зміни якості усієї підсистеми. В кожний момент її стабільність залежить від того, наскільки задоволені потреби кожного з рівнів.

Засоби задоволення потреб різноманітні. Вони мають речовий та неречовий характер. *Особливе ставлення, внаслідок чого потреби та інтереси людини або соціальної групи переносяться на речі, духовні явища, надаючи їм визначальні соціальні властивості, називаються цінностями.* Якщо взяти за точку відліку класифікацію потреб А. Маслоу, може здатися, що, чим нижче рівень потреб, тим більше засоби їх задоволення мають речовий характер і навпаки. Але, оскільки у суспільстві не лише духовні явища є продуктом спілкування суб'єктів, а й речі як засоби задоволення потреб навіть найнижчого рівня є наслідком людської праці, тобто суспільних відносин, в основі будь-якої цінності знаходяться саме соціальні відносини. Саме це є справжньою цінністю. В ході задоволення потреб людина формує ставлення до інших індивідів, груп, суспільства. Усвідомлюватися цей факт різними індивідами може неоднаково. Допомогти цьому усвідомленню – функція соціології. Отже, *ціннісні орієнтації – це соціальні цінності, які поділяються особою, є метою життя і основними засобами їх досягнення і тому набувають функції найважливіших регуляторів соціальної поведінки індивідів.*

Оскільки соціальна діяльність є наслідком порушення рівноваги між зовнішнім середовищем та потребами, збудник діяльності людини може знаходитися як поза людиною, так і всередині її. Адже соціальна діяльність є не простою реакцією на зовнішні стимули, а сукупністю усвідомлюваних дій, залежних від інтересів та цінностей. *Внутрішні збудники дії людини називаються мотивами* діяльності. Зовнішній стимул перетворюється на мотив, коли стає суб'єктивно значущим, що відповідає потребам суб'єкта. Мотиви поділяють на релігійні, матеріальні, духовні, соціальні, економічні, естетичні.

Потреба, мотив дії стають такими, коли усвідомлюються людиною. Так формується *психічне явище, в якому віддзеркалюються внутрішні потреби, які взаємодіють з соціальною дійсністю, зрештою сама дійсність, яка надає людині засоби задоволення потреб, уявлення про рівновагу між потребами та дійсністю та мету діяльності людини.* Це явище має назву **установки**. Як вважав Д. Мід, установки людини породжуються соціальними чинниками, оскільки вона розвиває їх шляхом сприйняття установок інших індивідів.

Соціальною якістю людини є сукупність взаємопов'язаних елементів, зумовлених її взаємодією з іншими людьми: мети діяльності, статусів, соціальних ролей, норм, цінностей, сукупності знань, рівня

*освіти, соціально-психологічних рис тощо. Сукупність повторюваних якостей людини як соціальної істоти утворює певний **соціальний тип**. Дослідження соціального характеру почалося напередодні другої світової війни. Соціопсихологи серед поширених типів особистості називають такі: розчинена у суспільстві; відчужена від суспільства; амбівалентний тип; конформно-амбівалентний; нігілістично-амбівалентний. Інші вчені виокремлюють традиційний, гармонічний, неадаптований типи тощо.*

Отже, поняття особистості індивідуально відображає значущі риси суспільства. Характеристиками особистості є самосвідомість, ціннісні орієнтації в соціальних відносинах, відносна самостійність щодо суспільства та відповідальність за свої вчинки.

Соціалізація особистості

Динамічний аспект особистості розкривається в концепціях соціалізації. Одними з їх фундаторів були П. Бергер та Т. Лукман. Під соціалізацією слід розуміти процес входження індивіда в соціум. Оскільки це входження відбувається через спільноти, воно віддзеркалює відносини індивіда з суспільством в цілому та окремими соціальними групами.

Змістом соціалізації є, зокрема, сприйняття та виконання норм, які регулюють життєдіяльність спільноти. **Соціальні норми** – це правила, що виражають вимогу суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їх взаємовідносинах одного з іншими, соціальними інститутами, суспільством. Засвоєння індивідом норм викликає зміни в структурі особистості, діяльності людини. Отже, **соціалізація** – це процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою включення його як дієздатного суб'єкта в систему суспільних відносин.

З іншого боку, включення нових членів породжує зміни в структурі самої групи, суспільства загалом, змушує еволюціонувати групову свідомість, групові оцінки, доповнює образ групи новими уявленнями. Це зумовлено тим, що людині властива діяльність, яка не обмежується пристосуванням до зовнішніх умов, а спрямована, зокрема, на перебудову їх в своїх інтересах. До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованої у неї системи цінностей, і уже набуті соціальні якості виступають фільтром, через який просіюються імпульси соціального середовища. Відтак новий член спільноти здатний впливати на норми, які регулюють діяльність спільноти, а засвоєння норм індивідом є творчим процесом.

В цьому процесі можуть виникати суперечності між інтересами, цінностями, іншими елементами свідомості групи та її членів. Соціалізація

супроводжується подоланням суперечностей, яке може мати вигляд розв'язання конфліктів, до рівня яких можуть загостритися суперечності.

Те, що під соціалізацією ми розуміємо процес, означає, що жоден індивід не здатен одразу засвоїти та освоїти норми, які регулюють діяльність спільнот. Це відбувається в ході навчання та практичної діяльності в рамках спільноти. Відтак виокремлюють форми соціалізації.

Умовно виділяють дві форми – адаптацію та інтеріоризацію. Під **адаптацією** розуміють пристосування індивіда до існуючих в спільноті соціальних норм, так би мовити, зовнішнє їх сприйняття. **Інтеріоризація** (від *interior* – внутрішній) є складнішим процесом, який пов'язаний, зокрема, з тим, що діяльність людини у складі спільноти впливає на перетворення внутрішньої структури особистості, зокрема, цінностей, якими керується людина. З іншого боку, саме в фазі інтеріоризації відбувається активний вплив самого індивіда на діяльність спільноти, її структуру, групову самосвідомість.

Говорячи про етапи соціалізації, неможливо не сказати ще про одне, фундаментальне для соціології особистості, положення. В соціології виокремлюють два принципово різних етапи соціалізації – первинний та вторинний. Під **первинним етапом**, або первинною соціалізацією, розуміють перші кроки з засвоєння соціальних норм дитиною. Зв'язуючою ланкою між нею та соціальними структурами виступає насамперед сім'я.

Людина в процесі життя постійно змінює групи, членом яких вона є. Функціонування цих груп регулюється різними нормами, які інколи можуть суперечити одна іншій. Відтак знання, цінності, орієнтації, установки, набуті людиною на попередніх етапах життя, змінюються в процесі її діяльності в нових групах, в процесі зміни умов життя.

Вторинна соціалізація характеризує той етап соціалізації людини, до якого вона підходить з уже сформованою самосвідомістю. Відтак якість вторинної соціалізації визначається як зовнішніми чинниками, так і особистісними характеристиками людини.

Зміна соціальних умов може бути наслідком не лише рішення самого індивіда, а й дії відносно не залежних від нього чинників. *Процес інтеграції, добровільної чи вимушеної, людини в нові соціальні структури внаслідок зміни соціальних умов має назву ресоціалізації.*

Саме на вторинному етапі соціалізації з'являється таке поняття як роздвоєння людської сутності. Невідповідність норм, які засвоюються індивідом на первинному і вторинному етапах соціалізації, може стати джерелом асоціальної поведінки. Отже, зміна соціальних умов може бути настільки разуючою, що людина може виявитися нездатною інтегруватися

в нові соціальні структури. Тоді відбувається *процес втрати людиною своєї соціальної якості*, або **десоціалізація**. Явище десоціалізації, як і ресоціалізації, поширене в періоди радикальних соціальних змін, коли відбувається перехід від однієї соціальної формації до іншої, в періоди технологічних переворотів. Десоціалізація часто веде до депопуляції. Так, за даними істориків, в період неолітичної революції населення Землі скоротилось в десять разів. Значною мірою аналогічний період суспільство переживає й сьогодні. Його відмінність від попередніх етапів полягає в тому, що в суспільстві існують потужні структури та технологічні можливості свідомого впливу на процеси ресоціалізації.

Крім первинної та вторинної, існують й інші класифікації етапів соціалізації. Зокрема, окремі дослідники, відзначаючи важливу роль праці в процесі соціалізації, радикальну зміну соціальних умов життя людини залежно від її віку, виокремлюють такі стадії в процесі соціалізації як дотрудову, трудову та післятрудову.

Соціалізація характеризується різними **механізмами**. З. Фрейд виокремлював такі її механізми як імітація, ідентифікація, почуття сорому, почуття провини, фон Візе – пристосуванство, урівнювання, об'єднання, суперництво, конфлікт. В рамках культурологічного підходу виокремлюють підпорядкування, домінування тощо.

Взагалі серед **моделей** соціалізації часто виокремлюють моделі підкорення та інтересу. Не можна казати, що вони протистоять між собою, реалізуються окремо. Часто це відбувається водночас. Адже навіть модель підкорення ефективно діє, коли підкорення є свідомим. Навпаки, зацікавленість у входженні до соціальної групи не виключає необхідності поступового засвоєння норм, а до того – механічного їх дотримання.

Соціалізація індивіда відбувається завдяки **агентам соціалізації** – *соціальним структурам, які вводять людину в світ соціального, завдяки яким на індивіда транслиуються соціальний досвід, соціальні норми*. Такими агентами виступають сім'я, телебачення, колективи друзів, школа, трудові колективи тощо. Залежно від етапів соціалізації виокремлюють агентів первинної та агентів вторинної соціалізації.

Контрольні запитання

Охарактеризуйте особливості соціологічного аналізу особистості.

В чому полягає сутність рольових концепцій особистості?

Що означає поняття соціальної ролі?

Від чого залежить ефективність виконання соціальної ролі?

Наведіть типологію потреб людини.

Назвіть структурні елементи внутрішнього світу людини. Від чого залежить їх формування?

Від чого залежить задоволення потреб людини?

Що таке мотив діяльності людини? Від чого він залежить?

Що таке соціальний тип? Наведіть його типологію.

В чому полягає сутність процесу соціалізації?

Чим відрізняються первинний та вторинний етапи соціалізації?

В чому полягають відмінності між адаптацією та інтеріоризацією?

Що означає поняття агент соціалізації?

Наведіть приклади структур, які здійснили найбільший вплив на Ваше становлення як особистості.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

1. Соціальні групи.
2. Соціальна структура суспільства та її основні компоненти.
3. Соціальна стратифікація.
4. Соціальна мобільність.

Соціальні групи

Соціальна група – це сукупність індивідів, яка характеризується спільними інтересами, установками і орієнтаціями, нормативною регламентацією спільної діяльності у межах просторово-часового контініуму. Соціологи рознізняють структуру і культуру соціальної групи.

Структура групи включає три основні елементи: діяльність групи; міжособистісні відносини членів; внутрішньогрупові комунікації. Слід також зазначити такі елементи структури групи, як групові процеси, цінності, норми та санкції, внутрішньогрупові протиріччя. Характер останніх визначається не лише діяльністю (бездіяльністю) членів групи, а й взаємодією між групами, а також впливом суспільства та його структур. Культуру становлять групові норми, цінності, стандарти поведінки, санкції.

Групові норми слід розглядати у широкому сенсі як соціальні норми, які діють у суспільстві і є обов'язковими для кожної групи та всіх її членів, та водночас у вузькому – як правила, вироблені самою групою і обов'язкові для дотримання кожним з її членів, без чого спільна діяльність неможлива. Як і цінності, норми є регуляторами діяльності групи.

Групові санкції тісно пов'язані з груповими нормами – за допомогою їх група примушує членів дотримуватись її норм.

В основі типології соціальних груп можуть бути багато критеріїв. Так, за способом організації групи поділяються на формальні та неформальні. **Формальні групи** – це групи, мета та структура яких заздалегідь визначена, наприклад, військові підрозділи або виробничі колективи. Мета, структура, лідер, санкції у формальних групах визначається офіційними документами – статутами, законами, наказами, кодексами.

Неформальні групи – це групи, відносини в яких формуються під впливом соціокультурного середовища, в процесі діяльності їх членів для досягнення поставленої мети. Мета може бути чітко не сформульована і навіть не усвідомлюватись її членами.

За частотою соціальних контактів групи розподіляються на первинні та вторинні. **Первинні групи** – це невеликі за чисельністю, тісно

інтегровані соціальні групи, члени яких за рахунок частих повсякденних контактів добре знають один одного та тісно пов'язані між собою, наприклад, сім'я, компанія друзів, студентська група, мешканці будинку.

Вторинні групи – більш численні групи, які включають первинні та в яких спілкування індивідів як безпосереднє, так і формалізоване. Вони менш інтегровані, ступінь впливу їх на кожного члена нижчий. Прикладом є мешканці мікрорайону, великий виробничий підрозділ.

За належністю індивіда групи поділяються на інгрупи та аутгрупи.

Інгрупи – це соціальні групи, які індивід визнає як «свої» і належність до яких відчуває. Наприклад, «моя сім'я», «мої друзі».

Аутгрупи – це групи, до яких члени інгрупи відносяться як до чужих. Наприклад інші сім'ї, інші компанії підлітків, інші релігійні громади.

Номинальні групи – за віком, місцем проживання, цінностями – виокремлює безпосередньо дослідник. Вони не передбачають обов'язкових, тим більш безпосередніх зв'язків між індивідами.

Тісно пов'язаними між собою є групи членства та референтні групи..

Референтна група – це реальна або уявлена соціальна група, яку індивід сприймає як еталон, з яким він співвідносить своє соціальне становище, поведінку та установки, і до якої він прагне потрапити. Натомість **група членства** є соціальною групою, до якої індивід вже належить.

Референтна група виконує не лише функції соціального порівняння, а й соціалізації, сприйняття соціальних норм і цінностей. Референтна група також є орієнтиром соціального переміщення індивіда.

Крім того, у соціології є термін **квазігрупа** – нестійка, неформальна сукупність людей, об'єднана, як правило одним або дуже невеликою кількістю типів взаємодії, що має невизначену структуру і систему цінностей і норм. Прикладом є черга в магазині. Рисами квазігруп є: анонімність (індивід, будучи невпізнаним, не відчуває соціального контролю та відповідальності); схильність до зовнішнього впливу (члени квазігрупи більш схильні до впливу ззовні, ніж індивіди, що знаходяться поза її межами); соціальна **інвазивність** (полягає у швидкій передачі емоцій, настрою та швидкій їх зміні); неусвідомленість (члени квазігрупи розчиняються в її середовищі і керуються колективними неусвідомленими інстинктами, а дії мають ірраціональний та непередбачуваний характер).

Найбільш стійкими квазігрупами є **соціальні кола**, які можна визначити як соціальні спільноти, створені з метою обміну інформацією

між їх членами. Основна їх функція – обмін поглядами, новинами, коментарями, аргументами..

Різновідом квазігрупи є **натопл**, характерною рисою якого є гранично малий діапазон взаємодій її членів, що зводиться майже виключно до спільного схвалення або спільного засудження.

Аудиторія – це об'єднання людей на чолі з комунікатором (наприклад, концертна або радіоаудиторія). Існування цього типу груп визначається єдиним видом соціального зв'язку – передачею або прийомом інформації безпосередньо або за допомогою технічних засобів.

Аналізуючи поняття соціальної групи, слід виділити проблему взаємодії групи та індивіда, яка включає, зокрема, вплив норм більшості або меншості групи на індивіда, наслідки відступу індивідом від групових норм тощо. Існують різні варіанти ставлення індивіда до групових правил і цінностей: свідоме сприйняття; вимушене прийняття під загрозою санкції; демонстрація антагонізму; ігнорування тощо. Залежно від цього формуються різні типи поведінки індивідів в групі. Одним з них є **конформізм** – підпорядкування груповому тиску, пасивне пристосуванство. Підпорядкування може супроводжуватися внутрішнім конфліктом, а може обійтись без нього. Для досягнення компромісу значущою є стиль поведінки членів групи. Він може бути безкомпромісним, категоричним або гнучким, здатним до компромісів.

Соціальна структура суспільства та її основні компоненти

Соціологія розглядає соціальну структуру суспільства у кількох аспектах. У загальному розумінні це внутрішній устрій суспільства, система зв'язків між його компонентами. Загалом соціальну структуру суспільства можна розглядати як розподіл суспільства на сфери життя: економічну, соціально-політичну, культурну тощо.

У вузькому розумінні її розглядають як соціальну стратифікацію і диференціацію, під якими розуміють усі значущі відмінності між індивідами, групами, стратами, класами у процесі їх діяльності.

Поняття соціальної структури тісно пов'язано з поняттям соціальної системи, бо фіксує два компоненти – соціальний склад та соціальні зв'язки. Соціальний склад – це сукупність елементів, що утворюють соціальну структуру, а соціальні зв'язки – сукупність взаємозв'язків соціальних верств, класів, страт та груп.

Отже, **соціальна структура суспільства** – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих, упорядкованих соціальних спільностей, соціальних верств, станів і відносин між ними. Соціальна структура є

стійким зв'язком елементів у соціальній системі, відображає поділ суспільства на спільності, верстви, стани, які об'єднуються на підставі однієї чи кількох ознак і які розрізняються за суспільним становищем, місцем у соціальних відносинах.

Основою соціальної структури є **соціальна спільність** як існуюча сукупність індивідів, яка відрізняється соціальними зв'язками та відносною цілісністю. Об'єднання індивідів у соціальні спільності відбувається на підставі різних ознак, за якими виокремлюють класові, демографічні, етнічні, політичні, релігійні, територіальні та інші спільності.

Соціальні спільності бувають формальні й неформальні, спонтанні й інституціоналізовані, новітні й такі, що склались історично.

У будь-якому суспільстві є певна кількість спільностей, верств, страт та груп, які: посідають різні позиції у ієрархії суспільства, в диференціації населення за критеріями влади, власності, місця та ролі у суспільному виробництві та розподілу прибутку тощо, які пов'язані політичними, економічними та культурними відносинами, є суб'єктами функціонування соціальних інститутів. Чим розвинутішим є суспільство, тим різноманітнішою є його соціальна структура. Це своєрідна анатомія суспільства, що відображає його об'єктивно обумовлену диференціацію, поділ на великі та малі соціальні спільності.

При визначенні соціальної структури має враховуватись тип суспільства: безкласовий, рабовласницький, кастовий, феодалський, буржуазний, демократичний тощо. Кожному типу властиві власні стійкі економічні, соціальні, політичні відносини та процеси, шляхи розвитку. В кожному типі суспільства чітко виділяються панівні соціальні спільності, верстви, стани, що визначають зміст суспільних відносин.

Соціальна стратифікація

Загалом **стратифікацією** є структурування нерівностей між соціальними спільностями, верствами, прошарками та групами людей, яке визначає, по-перше, структуру суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування та нерівності. Відповідно до теорії стратифікації кожна соціальна група, або спільність стратифіковані. Соціальна стратифікація є водночас станом та процесом. Вона виступає як об'єктивне явище життя та "соціальний профіль" суспільства. Критеріями стратифікації є різні ознаки: політичні, економічні, расові, релігійні тощо. Складовою концепції стратифікації є теорія соціального статусу.

Розвиток людства дав приклад багатьох систем стратифікації – рабство, кастовий (Індія), становий устрій. Так, у феодальному суспільстві виокремлювались стани дворян, селян, міщан тощо. Усі ці системи мають переважно закритий характер, тобто індивіди не вільні переходити з однієї страти до іншої. Кожна страта відрізняється особливостями правового та іншого статусу. Найбільш закритою є кастова система.

На противагу зазначеним, поширена нині класова стратифікація є відкритою системою. Індивіди мають право, змінивши вид діяльності, переходити в інші страти. З цим пов'язана формальна рівність усіх громадян перед законом, незалежно від класової приналежності.

Вперше розгорнуту картину класового суспільства дав К. Маркс. В марксизмі **суспільні класи** визначають як великі групи людей, що розрізняються за місцем у суспільному виробництві, відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці, способами отримання та часткою суспільного багатства, якою вони володіють.

Альтернативну теорію соціальних класів запропонував М. Вебер. До економічних чинників структурування нерівностей, а відтак ознак класів він додав інші, зокрема, престиж, передбачаючи, що клас становить групу людей зі схожими можливостями просування соціальною драбиною. Погоджуючись з тезою К. Маркса, що ставлення до власності є базовим статусним розподілом у суспільстві і основою виникнення класів, М. Вебер надавав набагато більшого значення розподілу всередині класів (проміжним класам). Так, він виділяв клас власників та торговців, розбивав на кілька класів робітничий клас залежно від типу власності підприємства, де працюють робітники, та можливості підвищення свого статусу. Окремо М. Вебер розглядав бюрократію – клас професійних управлінців як необхідну ланку сучасного суспільства.

Не можна обійти концепцію соціальної структури, розроблену Д. Беллом та властиву, на його думку, постіндустріальному суспільству. Він поділяє соціальну структуру американського суспільства на три блоки. Перший утворюють статусні групи, стратифікація яких базується на знанні. Таких груп чотири – клас професіоналів (науковців, інженерів, адміністраторів тощо); техніки та напівпрофесіонали; службовці та торговельні працівники; ремісники та напівкваліфіковані робітники. Другий блок утворюють статусні групи, які розрізняються за сферами професійної діяльності. Таких груп п'ять – економічні підприємства та комерційні фірми; уряд (бюрократія); університети та науково-дослідні інститути; соціальна сфера (лікарні, служби побуту тощо); військові. Третій блок – політична організація суспільства. Вона поділяється на вищий ешелон

влади та політичні групи, до яких належать соціальні об'єднання та групи тиску (партії, еліти, етнічні групи, інші носії специфічних інтересів).

Соціальна мобільність

Соціальною мобільністю є процес переміщення соціальних суб'єктів між елементами соціальної структури суспільства.

Соціальну мобільність визначають за різними критеріями. Так, за напрямками переміщень розрізняють мобільність горизонтальну, тобто переміщення без істотної зміни соціального статусу, та вертикальну, яка супроводжується зміною соціального статусу. Вертикальна поділяється на висхідну (переміщення до групи з більш високим статусом) та низхідну.

Залежно від суб'єкта переміщень розрізняють мобільність індивідуальну та групову. Остання означає зміну соціального статусу одразу для всієї групи. Це може відбуватися внаслідок, наприклад, зростання попиту на послуги певної професійної групи.

Також соціальну мобільність розрізняють за сферами: економічна, політична, соціальна, культурна тощо.

Інтенсивність соціальної мобільності залежить від економічної кон'юнктури, демократичності соціальних відносин, рівня життя. Постіндустріальному суспільству властива інтенсивна вертикальна мобільність. Чим відкритіші її канали, тим демократичнішим є суспільство. Штучно стримувана мобільність веде до стагнації суспільства.

Але нічим не стримувана мобільність веде до кризи у суспільстві, коли повністю змінюється не лише правляча верхівка, а й страти, які наближені до неї та підтримують її. Тому суспільства виробляють механізми, що стримують соціальну мобільність. До них належить, зокрема, конкуренція, яка проявляється у боротьбі за підвищення соціального статусу. Ці механізми не дають мобільності досягнути критичного рівня, за яким починається дезінтеграція суспільства.

До традиційних **каналів соціальної мобільності** належать, зокрема, професійна діяльність (виробничі, наукові, управлінські, спортивні тощо організації), сфера освіти (освітні установи не лише дають знання, а й здійснюють селекцію), родина (виховання, знання та вміння, отримані в родині, зв'язки, які дає родина відповідно своєму соціальному статусу, значною мірою визначають подальше життя людини), політична діяльність (важливим каналом мобільності є політичні партії та інші політичні організації), армія (за даними П. Сорокіна, з 96 римських імператорів 36 отримали верховну владу через службу в армії) тощо.

Водночас просування каналами соціальної мобільності неможливе без функціонування **механізмів соціальної мобільності**, до яких можна віднести, зокрема, відбір за принципами ефективної професійної діяльності індивіда, соціальних зв'язків, ступеня відданості керівництву організації тощо.

Контрольні запитання

Назвіть структурні елементи суспільства.

Окресліть функціональне поле соціальних груп у суспільстві?

Яку роль відіграють норми і санкції у житті соціальних груп?

Яка класифікація соціальних груп частіше за все зустрічається у науковій літературі?

Охарактеризуйте первинні та вторинні, формальні та неформальні групи.

Дайте визначення референтній групі та групі членства.

Що таке квазігрупи і якими специфічними рисами вони характеризуються?

Розкрийте суть інгрупи і аутгрупи?

В чому полягає відмінність у трактуванні соціальних класів К. Марксом та М. Вебером.

Охарактеризуйте особливості соціальної мобільності у сучасному українському суспільстві.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ І ОРГАНІЗАЦІЇ

1. Соціальні інститути: поняття, ознаки, інституціоналізація суспільного життя.
2. Основні види та функції соціальних інститутів.
3. Соціальні організації: сутність, основні типи.

Соціальні інститути: поняття, ознаки, інституціоналізація суспільного життя

Соціальні зв'язки та взаємодії формуються і зберігаються не автоматично, як зауважує Н. Смелзер. Необхідні зусилля, аби досягти такого стану взаємозв'язку, щоб спільнота як цілісність існувала, виконувала функції. *Взаємодія учасників суспільного життя, результатом якої є сталість та цілісність спільноти, становить соціальний порядок.* Регуляторами порядку є соціальні інститути.

Термін «інститут» (від лат. *institutum* – заклад, установа, устрій) запозичений соціологією у юриспруденції, де він означав комплекс юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини в деякій сфері (інститут власності, шлюбу, успадкування тощо). У соціології цей термін зберіг змістове забарвлення і водночас набув ширшого тлумачення. Зокрема, він розглядається як :

- комплекс заходів, що реалізуються в межах певної сукупності установ, які відповідають соціальній структурі суспільства;
- сукупність соціальних норм і культурних зразків, які визначають сталі форми соціальної поведінки і дії;
- систему моделей поведінки відповідно до цих норм;
- систему позитивних і негативних санкцій, яка забезпечує виконання бажаних дій і здійснює репресії до дій небажаних.

У загальному вигляді термін «інститут» вживають у соціології перш за все для відображення упорядкування, формалізації, стандартизації зв'язків та відносин у суспільстві і його структурних елементів.

Засновники соціології розглядали інституціональний підхід до вивчення соціальних явищ і процесів органічною складовою соціологічного аналізу. На думку О. Конта, інституціональний аспект соціального життя впливає із самої філософії його позитивного методу, «Для нової філософії, – писав він, – порядок завжди складає умову прогресу та навпаки прогрес є необхідною метою порядку».

Соціальним інститутам О. Конт надавав вирішального значення у формуванні суспільної цілісності. Він вважав, що такі інститути як сім'я,

держава, релігія виконують у суспільстві найважливіші функції, грають у ньому домінуючу роль і є невід'ємними його складовими.

Вперше в соціологічний обіг термін «соціальний інститут» увів Г. Спенсер. Процес виникнення інститутів він розглядав закономірним наслідком ускладнення структури суспільства. Структурна диференціація породжує необхідність узгоджуючої та координуючої суспільної підсистеми у вигляді регулюючого інституту. Відповідно соціальний організм складається з трьох головних систем: регулятивної, виробничої та розподільчої. Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути є каркасами суспільства, які створюють необхідні умови для формування людини як соціальної істоти, здатної до спільних колективних дій.

М. Вебер розглядає соціальні інститути з позиції їх доцільності (раціональності) для життєдіяльності індивідів. Він вважав, що соціальні інститути (держава, релігія, право тощо) повинні вивчатися в тій формі, в якій вони набувають значення для індивідів, в якій останні орієнтуються на них у своїх діях.

Родоначальник структурного функціоналізму Т. Парсонс та його послідовники продовжили традиції інституціональної школи. У моделі Т. Парсонса соціальні інститути займають провідне місце. Суспільство в його розумінні – це система соціальних відносин та соціальних інститутів, які, з одного боку, пов'язують соціальні відносини, з іншого – є ціннісно-нормативними комплексами, що регулюють поведінку індивідів і як стійкі утворення формують статусно-рольову структуру суспільства. Інституціональна структура соціуму покликана забезпечувати соціальний порядок у суспільстві, його стабільність і інтеграцію, бути гарантом цілісності суспільної організації, її збереження та розвитку.

З точки зору інституціональної психології (Л. Уорд, Дж. Хоманс та ін.) соціальні інститути передбачають свідомо регулюючу та організуючу форму діяльності людей, відтворення найбільш стійких зразків поведінки, звичок, традицій, які передаються з покоління в покоління.

Неоінституціоналісти Н. Смелзер, Е. Гіденс та інші, узагальнивши попередні уявлення про соціальний інститут, здійснили комплексний підхід до його вивчення, що дозволило їм повно і більш точно розкрити суть цього феномену. Спираючись на цей підхід, визначимо **соціальний інститут** як доцільну стійку форму організації соціальної діяльності і соціальних відносин, комплекс, який є, з одного боку, сукупністю нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статусів, призначених для задоволення конкретних потреб, з іншого – соціальним утворенням,

створеним для використання ресурсів суспільства у формі інтеграції для задоволення цих потреб.

Інституціоналізація – це процес утворення соціального інституту.

Він складний і довготривалий, складається з наступних етапів:

- виникнення суспільної потреби, задоволення якої вимагає сумісних організованих дій, що є первинним моментом інституціоналізації;
- формування спільних цілей;
- поява соціальних норм і правил під час стихійної взаємодії, яка здійснюється методом проб та помилок;
- поява процедур, пов'язаних із нормами та правилами;
- інституціоналізація норм та правил, процедур, тобто їх прийняття та практичне застосування;
- встановлення системи санкцій для підтримання норм та правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках;
- створення системи статусів і ролей, які охоплюють всіх без винятку членів інституту;
- організаційне оформлення інституту;

Фіналом процесу інституціоналізації є створення відповідної до норм та правил чіткої статусно-рольової структури, яка соціально схвалюється більшістю учасників цього процесу, а його ключовим моментом є заміна спонтанної і експериментальної поведінки на передбачувану, яка очікується, моделюється і регулюється.

Основні види та функції соціальних інститутів

За характером завдань виокремлюють інститути:

- економічні (власність, обмін, гроші, банки, податки, господарські об'єднання різного типу тощо), які забезпечують всю сукупність процесів виробництва, розподілу і обміну матеріальних благ і послуг в даному суспільстві, внаслідок чого досягається єдність економічної сфери з іншими сферами соціального життя;
- політичні (держава, партії, армія), які беруть участь у встановленні і підтриманні певної форми політичної влади;
- спорідненості (сім'я, материнство, батьківство, шлюб тощо) забезпечують відтворення людського роду;
- соціально-культурні (наука, освіта, релігія, виховання, моральні норми, охорона здоров'я), які здійснюють соціальне забезпечення, відтворення культурних цінностей, соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки.

За **характером організації** інститути поділяються на: *формальні* (держава, армія, суд, школа тощо), діяльність яких заснована на чітких принципах (правових актах, законах, регламентах, інструкціях) і які здійснюють управління і контроль на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням та покаранням; *неформальні* (культурні і соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо), взаємодія у яких не закріплена формально, а є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль в цих інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях.

За **характером регламентації** соціальної поведінки виокремлюють *нормативно-орієнтуючі* (як механізми морально-етичної орієнтації і регуляції поведінки індивідів затверджують у соціумі імперативні цінності, спеціальні кодекси та етику поведінки), *нормативно-санкціонуючі* (здійснюють суспільно-соціальну орієнтацію поведінки на основі норм, правил, розпоряджень, обов'язковість виконання яких забезпечується примусовою силою держави та системою санкцій), *церемоніально-символічні* і *ситуативно-конвенціональні* інститути (базуються на тривалому прийнятті договірних норм їх офіційному і неофіційному закріпленню).

Соціальні інститути забезпечують життєдіяльність людини через виконання ними певних функцій, реалізація яких відбувається завдяки наявності в них цілісної системи стандартних зразків поведінки. Представники інституціональної школи (С. Ліпсет, Д. Ландберг та ін.) виокремили чотири **основні функції соціальних інститутів**:

– відтворення членів суспільства (головним інститутом, який виконує цю функцію, є сім'я, але до неї причетні й інші інститути – держава тощо);

– соціалізація – передача індивідам встановлених у суспільстві зразків поведінки та способів діяльності. Її реалізують інститути сім'ї, освіти, релігії тощо;

– виробництво і розподіл (соціально-економічні інститути);

– управління і контролю – здійснюються через систему соціальних норм і розпоряджень, які регулюють відповідні типи поведінки: моральні і правові норми, звичаї, адміністративні рішення, тощо.

Функції бувають *явні*, якщо вони офіційно заявлені, усіма усвідомлюються та очевидні (наприклад, в інституті освіти набувають професію) і *латентні* (приховані), якщо вони офіційно не заявлені, але здійснюються (наприклад, «соціальна селекція»), що виявляється у закріпленні і досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності.

Функція може бути явною для одних членів суспільства і латентною для інших. Так, для одних важливо здобути у вищому навчальному закладі фундаментальні знання, стати фахівцем, для інших – ухилитися від служби в армії.

Чим стабільніше, впорядкованіше функціонують соціальні інститути, тим міцніше і динамічніше суспільство. Така діяльність інститутів вважається функціональною.

Діяльність інститутів може ставати дисфункціональною, тобто такою, яка працює не на збереження інституту, а на його руйнування. **Дисфункція** виявляється у нечіткості цілей діяльності інституту, розмитості, невизначеності його функцій, невідповідності інституту конкретним потребам суспільства, зниженні його авторитету у суспільстві, персоналізації діяльності інституту (зміна функцій залежно від інтересів окремих людей, а не від соціальних потреб). Наростання дисфункцій у діяльності соціальних інститутів може призвести до соціальної дезорганізації суспільства.

У процесі функціонування соціальні інститути зазнають певних змін (окремі елементи інститутів і навіть цілі інститути можуть відмирати, наповнюватися новим змістом, набувати нових функцій). Найбільших змін інститути зазнають в процесі трансформації суспільства, прикладом чого може бути практика сучасного українського суспільства. Останнє переживає інституціональну кризу, яка виявляється у невиконанні основними інститутами соціального замовлення, у зниженні довіри до них.

Соціальні організації: сутність, основні типи

З соціальними інститутами тісно пов'язані соціальні організації. Зміст поняття організації близький до змісту поняття соціального інституту. Але вони не тотожні. Польський соціолог А. Каменський стверджує, що кожен соціальний інститут – це організація, проте не кожна соціальна організація є інститутом.

За своєю природою організації є цілісними соціальними системами, які мають здатність досягати організаційного або кооперативного ефекту. Останній означає приріст додаткової енергії (синергії), яка перевищує суму індивідуальних зусиль її учасників. Інтеграція, координація та однозначність зусиль усіх елементів організації дають нові якості, яких немає у розкладених порізно елементів. Їх називають системними якостями. Кумулятивний ефект соціальної організації – найважливіше надбання людства, його принципово нового способу існування.

Соціальним організаціям властива висока міра формалізації. Для досягнення специфічних цілей вони повинні володіти формальною структурою. Правила, регламенти, розпорядок охоплюють практично всю сферу діяльності їх членів. Вони ясно і точно сформульовані, визначають обов'язки їх представників, регулюють взаємовідносини між ними і встановлюють субординацію незалежно від особистих якостей.

Отже, **соціальною організацією** є цілісна функціонально-цільова система, що має соціальну структуру, функції, ієрархізовану взаємодію між індивідами, групами та структурними підрозділами, створену для задоволення потреб індивідів та суспільства.

Ефект організації досягається не автоматично, а внаслідок дотримання нею певних **принципів**. Це перш за все принцип *цілісності*. Остання досягається за наявності єдиної мети, чіткої програми дій, спільних інтересів її представників. Принцип цілісності передбачає принцип *оптимального співвідношення функцій та організаційних структур*. Відповідна функціям структура організації запобігає виникненню дисфункцій і таким чином забезпечує сталість, надійність і цілісність організації. Для виживання, створення умов для свого функціонування соціальна організація має адаптуватися до специфічного фізичного, технологічного, культурного і соціального простору, в якому вона діє.

Соціальна організація виникає на основі розподілу праці і її спеціалізації за функціональною ознакою. Вона також завжди будується по вертикалі (ієрархізованій ознаці). Відповідно система влади в організаціях має форму піраміди, на вершині якої є управляюча підсистема, а нижче розташовуються різні рівні системи, якою управляють. На основі цієї ієрархії виникає драбина посадових залежностей: нижчі ланки персоналу підпорядковуються вищим посадовим структурам. Практика свідчить, що надмірна централізація влади веде до падіння відповідальності в підрозділах організації, невизначеність повноважень – до безсилля влади, а занижена відповідальність робить владу неконтрольованою.

Типологія соціальних організацій складна і різноманітна, вона здійснюється за різними критеріями. За сферою діяльності виділяють політичні, економічні, соціально-культурні, релігійні організації; за функціонально-цільовою природою – адміністративні організації, підприємства, установи; за формою власності – державні, приватні, муніципальні, змішані; за характером управління – демократичні, авторитарні; за характером взаємодії між організацією й індивідом –

добровільні, примусові; за розміром – малі, великі, середні; за характером соціальності – просоціальні та асоціальні (або позитивні та негативні); за ступенем формалізації – формальні й неформальні.

Формальна організація – це система формалізованих принципів, статусів, ролей, яка встановлює раціональний поділ праці, а також забезпечує координацію дій індивідів. Формальна організація раціональна, оскільки в її основі лежить принцип доцільності, свідомого руху до означеної мети. Вона принципово знеособлена, тобто розрахована на абстрактних індивідів, між якими передбачені тільки службові стосунки, тобто такі, що здійснюються за чіткою програмою.

Будь-яка формальна організація має спеціальний адміністративний апарат, основною функцією якого є координація дій членів організації з метою її збереження. Чим складніша і більша організація, тим складніші функції виконує адміністративний апарат.

Кожна формальна організація є бюрократичною. В соціології під **бюрократією** розуміють систему адміністративного управління, якій властиві ієрархічність, чіткий розподіл обов'язків, система правил; призначення службовців. Існують протилежні оцінки бюрократичної системи. М. Вебер дав високу оцінку можливостям бюрократії. Він вважав, що головною перевагою бюрократичного управління є висока господарсько-економічна ефективність: точність, швидкість, знання, постійність управлінського процесу, службова таємниця, єдиноначальність, субординація, зведення до мінімуму конфліктів. Головний недолік бюрократичної організації – ігнорування специфіки конфліктних ситуацій, дія за шаблоном, відсутність необхідної гнучкості. Наявність таких рис суперечить творчості, свідчить про нездатність бюрократії до нововведень.

Інноваційність здатна знизити надмірний бюрократизм управлінських структур, але вона не завжди є притаманною усім організаціям.

Неформальні організації виникають і функціонують як противага формальним організаціям. **Неформальна організація** – це сукупність індивідів, малих груп, для якої характерна система соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісного і міжгрупового спілкування, що виникла спонтанно. Неформальні організації з'являються там, де неефективні дії формальної організації порушують важливі для життєдіяльності соціального організму функції. Вони компенсують їх за рахунок функціонально спрямованої самоорганізації і саморегуляції. Тому неформальні організації створюють більші можливості для творчої,

продуктивної діяльності, розробки і впровадження нововведень і таким чином забезпечують розвиток соціальної організації.

Контрольні запитання

Розкрийте логіку аналізу соціальних інститутів в соціології.

Що таке соціальний інститут? В чому причина багатоманітності соціальних інститутів у сучасному суспільстві?

Назвіть основні ознаки соціальних інститутів.

Яким чином відбувається процес інституціоналізації? В чому полягає значення кожного із етапів цього процесу?

Назвіть найбільш важливі соціальні інститути сучасного суспільства та поясніть їх роль у Вашому житті і житті суспільства.

Які основні функції виконують соціальні інститути?

Що таке латентні функції та дисфункціональні процеси? Чому соціологи надають важливого значення їх аналізу?

Чому соціальні інститути зазнають найбільших змін в період трансформації суспільства? Покажіть це на прикладі сучасного українського суспільства.

Що таке соціальна організація і чим вона відрізняється від соціального інституту?

Розкрийте типологію соціальних організацій.

Чим пояснюється зростання ролі соціальних організацій у житті сучасного суспільства?

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

1. Соціологічний аналіз культури.
2. Складові культури та її форми.
3. Соціальні функції культури.

Соціологічний аналіз культури

Соціологія культури – інтегральна наука, що знаходиться на межі соціології і культурології. Щоб опанувати цією науковою дисципліною, одних знань про культуру недостатньо. Її необхідно розглядати у взаємодії з економікою, політикою, соціальною сферою, її впливом на працю, дозвілля, соціальну поведінку, менталітет, спосіб життя всього суспільства і окремої особистості.

Культура інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини, охоплює соціальне в усіх його формах, проявах протягом усієї історії людства. Тому це складне, багатогранне і поліструктурне соціальне явище, суть якого визначити за допомогою однієї дефініції неможливо. Є декілька десятків визначень, які відображають окремі аспекти культури.

У Стародавньому Римі слово «*cultura*» означало обробку землі, виховання, освіту, розвиток, шанування.

З XVIII ст. у науці термін «культура» застосовується спочатку для визначення результатів діяльності людини. Згодом він набуває узагальненого значення, яким стали позначати сукупність створених людськими спільнотами благ і цінностей. У такому широкому розумінні культура постає як результат перетворення «першої природи» на «другу», штучну, рукотворну, створену людиною і надбудовану над природою первісною. Отже, термін «культура» застосовувався до всього, що не походило з природи, а виникало завдяки праці людей. Проте культура не суперечить природі, а є її продовженням, як стверджували Ж.-Ж. Руссо, З. Фрейд та ін.

Широке тлумачення культури призвело до її ототожнення з суспільством. Оскільки під культурою і суспільством розумілося все створене людиною, а не природою, то складалося враження, що ці два поняття дублюють одне одного. При такому підході суспільство нібито розчинялося у культурі і тоді поняття суспільства ставало зайвим. Якщо стверджувалося, що природі протистоїть не культура, а людське суспільство в цілому, то поняття культури ставало непотрібним.

Відтак аналізу відносин між суспільством і культурою основоположники соціології відводили вагомe місце. За О. Контом, соціальна форма життя – це соціокультурна система, в якій культурні

явища, як інтегральні елементи, грають визначальну роль у забезпеченні цілісності суспільства. Індивіди, які взаємодіють у соціальному просторі, пов'язані між собою насамперед не природними, а культурними зв'язками. Завдяки культурі автономні індивіди перетворюються на членів соціальних груп. Отже, поняття суспільства і культури не розмежовуються. О. Контом, вони є тотожними, а соціологія, на думку вченого, є наукою водночас про суспільство і про культуру.

У спенсерівській соціології культурні явища, як і у О. Конта, розглядаються інтегральними складовими суспільства. Але, досліджуючи відносини між суспільством і культурою, Г. Спенсер виявляє зворотній вплив суспільних форм життя на культуру. На його погляд, саме соціальні інститути виступають не лише гарантами суспільної цілісності, її збереження і розвитку, а й слугують безпосередньо збереженню і розвитку культурних явищ (так, релігію зберігають і розвивають церковні інститути, релігійні об'єднання). Звідси, інтеграція суспільства залежить не лише від культурних факторів, а ґрунтується насамперед на суспільній організації. Відповідно суспільство і культура пов'язані, але не тотожні.

У концепції соціологізму Е. Дюркгейма у відносинах між суспільством і культурою вирішальна роль належить суспільству. Воно домінує над індивідами і культурними явищами. Культура трактується як продукт суспільної організації, як соціальні явища, що санкціонуються суспільством. Така абсолютизація ролі групових факторів у суспільному житті і недооцінка культурних явищ в організації суспільства викликала сумніви і зазнала справедливої критики в науковому світі.

На зламі XIX-XX ст. з'явилися нові концепції, які зіграли вирішальну роль у перегляді позитивістських ідей щодо суспільства і культури. Серед них особливе місце посідає німецька формальна соціологія, домінуючою ознакою якої був відхід від натуралістичного напрямку. Поштовхом до виникнення формальної соціології стали ідеї В. Дільтея, який обґрунтував метод «розуміння» як безпосереднє досягнення певної духовної цілісності, протиставляючи його методу «пояснення», що застосовувався в природничих науках.

Ідеї В. Дільтея набули подальшого розвитку в творчості Г. Зіммеля та М. Вебера. Розуміючи під культурою усе створено людиною і людським суспільством, Г. Зіммель вважав, що продукти суспільства є одночасно продуктами культури. Явища суспільного життя - це соціокультурні соціалізації, в яких можна виокремити як соціальний аспект (учасники та форми інтеграції), так і культурний (зміст, предмет, результати інтеграції).

Подібно до В. Дільтея та Г. Зіммеля, система М. Вебера зорієнтована на індивідуалізуючий розгляд соціокультурної дійсності.

Культура і культурні явища розглядаються М. Вебером у зв'язку з такими поняттями як «смысл», «значення», «цінності». Світ стає таким, коли йому надано смислу. У взаємовідносинах суспільства і культури остання грає провідну роль, навіть у тих сферах, де соціальне і культурне зливаються. У такому єдиному соціокультурному просторі культура виступає головним виміром людського існування, а соціальні явища розглядаються фундаментальними його складовими. Конкретні вияви соціально-культурного життя утворюють предметне поле соціології.

Ідеї представників гуманістичної соціології щодо суспільства і культури розвиває П. Сорокін. Для нього є неприйнятним зведення предмета соціології до соціального аспекту. Поза його межами не повинні залишатися наука, релігія, технологія, мистецтво. Саме завдяки культурі суспільство набуває смислу, змісту і стає власне людським суспільством.

В моделі П. Сорокіна культура і суспільство не є окремими реальностями, з яких одна може «поглинати» іншу. Культура і суспільство є двома неподільними аспектами однієї соціокультурної реальності. На його думку, соціальне означає зосередження на сукупності взаємодіючих людей та їхніх стосунках, а культурне зосереджується на значеннях, цінностях і нормах. Ці два поняття не протистоять, а доповнюють одне одного і існувати одне без іншого не можуть. Культура і соціальне інтегровані в одну соціокультурну реальність.

У сучасній соціології знання про суспільство вважаються неповними без культурологічного аналізу. Поняття культури є одним з фундаментальних. Ним позначають усі прояви соціального, але при цьому не ототожнюють з поняттям суспільства. Це два взаємозв'язаних, взаємодоповнюючих аспекти суспільного життя. Специфіка соціального полягає в тому, що воно відображає суспільне життя з погляду зразків і способів взаємодії людей, згуртування їх в групи, а культурний аспект відображає суспільне життя з боку цінностей, стандартів, норм, завдяки яким люди взаємодіють і розуміють одне одного. Отже, суспільство і культура не співвідносяться як ціле і частина. *В дійсності суспільство характеризує соціальне ціле, а культура як інтегральне явище розкриває його зміст, якісні властивості.* Люди виробляють і відтворюють матеріальні та духовні форми життя, а культура є результатом апробації цих форм на здатність бути засобом саморозвитку людини. Відповідно далеко не кожен матеріальний чи духовний продукт, створений людьми, охоплюється поняттям «культура». Соціальне явище

набуває культурного змісту не автоматично. Щоб стати елементом культури, соціальний продукт має бути прийнятим членами суспільства або їх частиною і відображений в їх свідомості (через запис чи фіксацію в камені, металі тощо). Засвоєний таким чином продукт передається іншим людям, наступним поколінням. Отже, культура у загальному значенні – це не суспільство в цілому, а його системна інтегральна властивість, що виражає міру його прогресу, рівень його розвитку.

Поняття культури вживається також у контексті світової цивілізації. Нерідко ці два терміни розглядають як синоніми. Дійсно, не буває цивілізації без культури і навпаки. Культура неминуче переростає в цивілізацію. Але ці терміни нетотожні. Поняття «культура» виникло раніше. Цивілізація сформувалася на певному етапі розвитку людства на базі культури. Виділяють різні типи, етапи, рівні цивілізації. Так, у своїй концепції культурно-історичних типів російський соціолог М. Данилевський виділив 13 культурно-історичних типів або «самобутніх цивілізацій». Його послідовниками були німецький вчений О. Шпенглер і англійський історик А. Тойнбі. О.Шпенглер виокремив 8 культурно-історичних типів. Культура у співвідношенні з цивілізацією розглядається ним як висхідна ступінь в розвитку культурно-історичного типу. Вона характеризується «органічним» типом еволюції у всіх сферах (соціальной, політичній, етнічній, художній, науковій) і є першим етапом в розвитку культурно-історичного типу. Цивілізація характеризується «механічним типом» еволюції, яка являє «закостенілі» творчі начала культури та її розпаду.

Своєрідну концепцію культурно-історичних типів розробив П. Сорокін. В його розумінні культурно-історичний тип – це соціокультурна суперсистема, в основі організації якої лежить світогляд, що формується на базі певного способу пізнання. П. Сорокін вважав, що в соціокультурних процесах можна виявити обмежений в часі рух і деякі ритми, які повторюються і приводять до зміни одних соціокультурних суперсистем на інші. Одним з важливих джерел змін П. Сорокін називав неповний стан інтеграції суперсистем. Ідея вченого про становлення єдиної цивілізації на планеті отримала поширення в умовах глобалізації соціокультурних процесів.

Аналіз культури в контексті поняття цивілізації допомагає зрозуміти, що культура виражає головним чином духовний, освітньо-моральний стан індивідів, а також підкреслює неповторність, унікальність розвитку етносів, країн. Культура індивідуалізована, унікальна, має яскраво виражений етнічний характер. Як вираження індивідуального начала кожного соціуму, культура обумовлює відмінності між народами, що належать до однієї цивілізації. Вона відбиває в нормах поведінки, навичках, в

духовному житті те, що специфічне для певного народу, що складає його етносоціальну індивідуальність: мову, історичну долю, релігію, контакти з іншими народами. Культурний елемент – це душа, сутність цивілізації.

Отже, **цивілізація** – це самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що впродовж певного періоду має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності. Це результат колективної діяльності і означає безперервність, єдність, загальність культурно-історичного процесу для всіх народів. Це явище глобального масштабу, яке охоплює величезні регіони і континенти. Коли окремі ідеї культури стають в силу умов, що склалися, стереотипами поведінки великих груп людей, визначають їх світобачення, тоді можна говорити про певний стан розвитку цивілізації. У співвідношенні культури і цивілізації остання набуває своєрідного змісту, який характеризує певні стадії розвитку суспільства, а культура відображає при цьому найбільш суттєві якісні сторони цивілізації. Цивілізація – незмінність суспільства, носій соціальної статичності, культура – носій соціальної динаміки, вона формує і одночасно формується сама творчою меншістю особистостей, спроможних дати «відповідь» «на виклик» історії і передати імпульс соціальним змінам.

Сьогодні більше, ніж будь-коли, вчені прагнуть осмислити спеціальні галузі наукового знання (як гуманітарного, так і природничого) в контексті культурної епохи. Такий підхід дістав назву цивілізаційного. Він ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Не відкидаючи реальну конфліктність історії, ця концепція дозволяє зрозуміти її безперервність, розкрити механізми дії людей, народів, витоки і зміст загальнолюдських цінностей. Моральні переваги цивілізаційного підходу очевидні: стимулюючи практику, ідеї, настрої мирно-цивілізаційної взаємодії людей, він відкриває таким чином великий простір творчим тенденціям історії.

Складові культури та її форми

Дослідник культури, на думку Е. Тайлора, має підходити до неї як до складної цілісності, як до поліструктурного явища, яке має складну будову, вміти розкласти культуру на частини, елементи та класифікувати їх у відповідні групи. Саме в цьому полягає специфіка соціологічного аналізу культури, який зорієнтований на вивчення не поодиноких, а всіх можливих форм зв'язків культурного і соціального.

Соціологія розглядає елементи культури в їх горизонтальному і вертикальному місцезрештуванні в соціокультурному просторі. На

горизонталі розташовуються такі складові культури як мова, цінності, мотиви, норми, обряди, звичаї, традиції, ритуали, стандарти.

Особливе місце в культурі займає **мова**. Як зазначає Н. Смелзер, усі елементи культури можуть бути висловлені в мові. Спільна мова підтримує згуртованість суспільства і соціальних спільнот, сприяє формуванню почуття групової єдності, групової ідентичності. С. Фролов підкреслює, що саме мова пов'язана з основами культури, з усіма без винятку людськими відносинами, з її допомогою відбувається соціалізація особистості, її адаптація до оточуючого світу. **Мова – це система знаків і символів, які мають певні значення.**

Мова – явище соціальне. Нею не можна оволодіти поза соціальною взаємодією. Поведінка дітей джунглів свідчить про те, що без цивілізації люди не здатні оволодіти мовою, засвоїти упорядкований спосіб життя.

Не менш важливим компонентом культури є цінності і норми, які соціологи розглядають як ядро культури. Так, Е. Дюркгейм наголошував, що суспільство існує лише там, де є загальновизнана система цінностей і норм.^і

Цінність – це властивість того чи іншого суспільного предмета, явища задовольняти потреби, бажання, інтереси. Цінність формується внаслідок усвідомлення соціальним суб'єктом своїх потреб у співвідношенні їх з предметами оточуючого світу.

Ціннісні відносини, ціннісні орієнтації, ціннісні установки є складовими мотиваційно-сисловою структури особистості, яка пов'язана з її активністю, ставленням до себе і навколишнього світу. Ціннісні відносини є необхідним компонентом у формуванні ціннісних орієнтацій, які знаходять вираження в ціннісних установках.^і

Ціннісні відносини отримують самостійне існування у вигляді соціальної норми. В певному сенсі соціальну норму необхідно розглядати як результат стійкої оцінки, яка повторюється. Норми є тим засобом, який зближує цінніснозначуще, необхідне, належне з життям, з практикою. **Норми – це правила, очікування, стандарти, які регулюють поведінку людей, суспільне життя у відповідності з цінностями певної культури і зміцнюють стабільність і єдність суспільства.**

Отже, цінності, як зазначає Н. Черниш, пов'язані з культурною орієнтацією людської діяльності, а норми – з соціальною орієнтацією суспільства. Якщо соціальні цінності визначають загальну стратегічну регуляцію поведінки людей, то соціальні норми – конкретні установки щодо цієї поведінки, її взірці або зразки.

Нормативний бік культури виявляється в таких формах як обряд, звичай, традиція, ритуал, етикет, стандарт.

Обряд – це традиційна символічна колективна дія, яка супроводжує важливі моменти життя людини і суспільства, покликана сприяти зміцненню соціальних зв'язків. Сила обряду в його емоційно-психологічному впливі на людей. Наприклад, емоційним і суспільно значущим є весільний обряд. Форми його в різних етнічних традиціях різноманітні, але спільна основа – освячення нового етапу в житті людини і побажання сімейного благополуччя – у всіх народів незмінна. Символом такого благополуччя в різних етнічних традиціях є, наприклад, рис (Англія, США), пшеничне зерно або хміль (Україна, Естонія тощо).

Звичаї – це неписані правила поведінки, форми регуляції діяльності і відносин людей, які відтворюються у певному суспільстві, соціальній спільності і є звичними для їх представників.

Традиції є елементами соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління. Вони функціонують у всіх соціальних системах як умова життєдіяльності. Зневажливе ставлення до них веде до порушення послідовності у розвитку суспільства і культури, до втрати ціннісних досягнень людства. Неусвідомлене схиляння перед традицією породжує консерватизм і застій у суспільному житті.

Ритуал – це вид обряду, форма складної символічної поведінки, що історично склалася, впорядкована система дій, яка покликана підкреслити особливу цінність і значущість для людини певних соціальних відносин або процесів. Ритуал відіграє важливу роль в історії суспільства як традиційно вироблений метод соціального виховання. Всім відома детальність дипломатичних і урочистих військових ритуалів.

Етикет – це норма культури, встановлений порядок поведінки людини в рамках певної соціальної групи. Поведінковий етикет останнім часом привертає все більшу увагу молоді, ділових кіл. У цьому інтересі простежується прагнення до краси і зручності у спілкуванні. Основна соціальна функція етикету – закріплення внутрішньогрупових і міжгрупових культурних відмінностей (придворний, діловий етикет).

Стандарт як вид культурної норми широко використовується в науці, техніці, виробництві. Стандарт є певним зразком (еталоном), який сприймається як вихідний для зіставлення з ним інших об'єктів. Масове серійне виробництво продукції не може існувати без стандартизації, встановлення жорстких параметрів технології виробництва, обов'язкових параметрів якості продукції, що випускається.

Залежно від рівня, масштабів, форм соціальної взаємодії розрізняють різні **види культури**:

– *загальнолюдська* – культура, яка вироблена людством протягом історії і базується на загальнолюдських цінностях (істини, добра, краси, справедливості тощо);

– *елітарна* (висока), до якої відносять класичну музику, високоінтелектуальну літературу, витончене мистецтво, які створюються фахівцями високого класу. Споживачами цієї культури є високоосвічена частина суспільства (еліта);

– *народна* (фольклорна) культуру (казки, легенди, міфи, пісні тощо), яка пов'язана з життям широких народних мас і створюється аматорами – творцями, що не мають професійної підготовки;

– *масова культура*, яка з'явилася внаслідок винаходу індустріальних засобів поширення культурних зразків. Масова культура витісняє як елітарну, так і народну культуру. Їй властиві поверховість, стандартизація, уніфікація. Вона має меншу художню цінність порівняно з елітарною і народною культурами і менше збагачує особистість духовно;

– *суперкультура* (домінуюча або загальна культура), яка створюється суспільством і передається з покоління в покоління. Кожне суспільство формує свою суперкультуру (набір символів, переконань, цінностей, норм, зразків поведінки), яка відрізняє його від інших суспільств. Суперкультура суспільства не заперечує загальнолюдську культуру, але водночас вона має свої специфічні, відмінні риси, пов'язані з особливостями життєдіяльності суспільства, в якому вона функціонує;

– *субкультура*, тобто культура певної соціальної спільноти (молодіжна, національна, конфесійна, професійна тощо).

Субкультурні відмінності в суспільстві визначаються національністю, родом занять, регіоном, статтю, віком, класовими та іншими відмінностями. Субкультури відрізняються від домінуючої культури певними особливостями, що відповідають умовам життєдіяльності спільноти, групи (так, юнацтво має специфічний стиль поведінки, який знаходить вираз в одязі, мові спілкування, які дорослі не завжди можуть зрозуміти).

Національна культура – це сукупність символів, вірувань, цінностей, норм, зразків поведінки, які характеризують людську спільноту (етнос) в тій чи іншій країні, державі. В моноетнічному суспільстві, як правило, існує одна культура. Більшість сучасних країн є поліетнічними і мають кілька національних культур – субкультуру національної більшості та субкультури національних меншостей. За умов політичного тиску культури більшості на культуру національних меншин,

останнім потрібно докласти зусиль, щоб зберегти самобутність, захистити свої цінності і вижити в такому не зовсім сприятливому середовищі.

Конфесійна культура формується на основі спільності віросповідання, приналежності до однієї конфесії. На основі цієї спільності формуються спільні символи, цінності, ідеали, зразки поведінки. Існують християнська, мусульманська, буддійська культури тощо. Наявність великої кількості конфесійних культур в українському суспільстві є водночас позитивним (прояв демократії) і негативним (не всі конфесії знаходять спільну мову, що створює підґрунття для конфліктів) явищем.

Професійна культура – це культура соціальних груп, що займаються професійною діяльністю, яку вони виконують у суспільстві. На професійну культуру справляє вплив професійна освіта та підготовка.

Контркультура виникає тоді, коли субкультура певної групи функціонує як протилежна домінуючій культурі. Прикладом контркультури є субкультури груп злочинного світу, терористів, частини молодіжних угрупувань (панків, хіпі, скінхедів), які ігнорують суспільну мораль, традиції, правила поведінки, активно заперечують офіційну культуру.

Особистісна культура – це культура конкретного індивіда.

Розмаїття культур не виключає загальних елементів, що властиві всім культурам, тобто **культурних універсалій**. Дж. Мердок виділив більш 60 культурних універсалій. Р. Мертон, вивчивши сотні культур, називає десятки спільних рис, властивостей різних культур (наприклад, виготовлення знарядь праці, спільна праця, звичаї дарувати подарунки, похоронні ритуали, засудження вбивств, розкрадань тощо). Завдяки культурним універсаліям функціонує загальнолюдська культура, формуються соціокультурні тенденції, які ведуть до розвитку суперсистем типу Захід і Схід. Існування культурних універсалій створює умови для співіснування культур, але не виключає можливості конфліктів, наприклад, між субкультурами, між панівною культурою і контркультурою. Завданням соціології є аналіз стану співіснування різних форм культури, виявлення міри терпимості і можливих суперечностей, шляхів запобігання або розв'язання культурних конфліктів. Соціологів цікавить, які наслідки може мати культурний конфлікт, чи сприятиме він позитивним змінам у домінуючій культурі, появи в ній нових кращих взірців.

Порівнюючи культури, люди, соціальні групи, як правило, дають їм певну оцінку. Люди більшою мірою схильні до переоцінки своєї культури і недооцінки інших культур. Така тенденція дістала назву **етноцентризму**, що буквально означає розміщення певної етнічної культури в центрі соціокультурного простору. Етноцентризм робить власну культуру еталоном, з яким порівнюють інші культури. Якщо

представники однієї групи з позицій етноцентризму розглядають культуру іншої групи, то цим групам непросто порозумітися і взаємодіяти. Тому існують підходи до інших культур, які пом'якшують дію етноцентризму і дозволяють знаходити шляхи співіснування і взаємного збагачення культур. До таких підходів відносять **культурний релятивізм**, суть якого полягає в переконанні, що *ту чи іншу культуру можна зрозуміти лише у її загальному контексті та у цілісності всіх її складових елементів*. Найбільш раціональний шлях розвитку і сприйняття культури, який здатний забезпечити стабільність суспільної системи і світової цивілізації, поєднує риси етноцентризму і культурного релятивізму, коли індивід, відчуваючи гордість за культуру своєї групи або суспільства, водночас здатен розуміти інші культури, поважати їх право на існування.

Функції культури

Діапазон функціональних можливостей культури, як способу організації суспільства, групового та індивідуального життя, надзвичайно великий. Поєднуючи в собі цінності, вироблені людством в минулому і культурні багатства сучасного суспільства, культура здатна виконувати численні функції, які системно пов'язанні між собою. Провідними і найбільш дослідженими серед них є функції:

- **генетична** – культура має соціальне походження і з'являється, розвивається водночас із формуванням і розвитком суспільства, народжена ним і впливає на нього;
- **пізнавальна** – дослідження в галузі культури дають можливість адекватно судити про суспільство в цілому, про його спільноти, групи, людину-особистість і отже добре орієнтуватися в соціальному просторі;
- **соціалізація** – включення людини в соціум, адаптація до суспільного середовища, що змінюється, вибір індивідом соціальних ролей, які дають йому змогу реалізувати свої інтереси;
- **орієнтація** – спрямування прагнення людини на ціннісно-смысловий зміст суспільних явищ;
- **ідентифікація** – констатація групової належності людини;
- **соціальної пам'яті** – передавання соціальної спадщини – культура зберігає, передає, вдосконалює людський досвід;
- **регулятивна** – цінності, ідеали, норми, зразки поведінки певної культури в ході соціалізації стають частиною самосвідомості особистості, формують і регулюють її поведінку;
- **комунікативна** – передача інформації не відбувається автоматично, на відміну від генетичної організації в природі. Культура

один із найбільш потужних засобів спілкування людей, дозволяє їм краще пізнавати і розуміти один іншого;

– **інтегративна і дезінтегративна** – культура має здатність згуртовувати людей, забезпечувати цілісність суспільства, але вона також може поділяти, протиставляти їх один іншому, спільнотам з іншими субкультурами.

Розглянуті функціональні можливості культури дають підстави стверджувати, що в цілому саме культура робить людину людиною в процесі її соціалізації, за допомогою навчання і виховання. Як зазначає Н. Смелзер, культура значною мірою здійснює ту функцію, яку в житті тварин виконує генетично запрограмована поведінка. Але разом з тим культура, організовуючи все людське життя, згуртовуючи одних, може протиставляти їх іншим і бути джерелом дезінтеграції.

Контрольні запитання

Що таке культура? В чому полягає специфіка соціологічного підходу до вивчення культури?

Розкрийте співвідношення понять „культура”, „суспільство”, „цивілізація”.

Які основні складові культури?

Розкрийте місце цінностей у системі культури і покажіть їх роль як регулятивних принципів індивідуальної і групової поведінки.

Назвіть форми культури і розкрийте характер їх взаємодії.

В чому полягає суть культурних конфліктів і як вони впливають на стан суспільства?

Що таке культурні універсалії і яка їх роль в земній цивілізації?

Які функції виконує і яку роль грає культура у суспільстві?

Що таке етноцентризм і культурний релятивізм, і як вони впливають на поведінку соціальних груп ?

СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

1. Сутність соціального конфлікту, основні теорії.
2. Структура, функції, причини, типологія соціальних конфліктів.
3. Стадії розвитку соціальних конфліктів.
4. Управління соціальними конфліктами.

Сутність соціального конфлікту, основні теорії

Проблематика конфлікту є однією з найактуальніших у соціології. **Соціологія конфлікту** – це галузь соціології, яка вивчає природу і закономірності виникнення та розвитку соціального конфлікту як соціального явища, типологію і соціальну роль, засоби запобігання ним, попередження та розв'язання, а також методи управління ними.

Об'єктом соціологічної теорії конфлікту є конфлікт як соціальне явище і фактор розвитку соціальної системи, що виникає у суспільстві між суб'єктами соціальної взаємодії.

Предметом її є закономірності перебігу та розв'язання соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки та конфліктні відносини, що виникають між людьми у ході їхньої взаємодії.

Соціальний конфлікт – це зіткнення індивідів, соціальних груп та спільнот, організацій, яке відбувається на основі інтересів, цінностей, поглядів; один зі способів розв'язання соціальних суперечностей. Ядром конфлікту є усвідомлення носіями конфліктної ситуації (групами, що конфліктують) своїх інтересів та цілей діяльності.

Конфлікт як протидію сторін на ґрунті об'єктивних або суб'єктивних суперечностей уявляють як процес, у якому дві або більше сторін у своїх прагненнях реалізувати власні інтереси (цілі), перешкоджають одна одній з приводу взаємовиключення цих інтересів, але сторони застосовують різні заходи щодо подолання протидії і продовжують свій рух до поставленої мети. Конфлікт трактують як боротьбу протилежних сторін, суб'єктів взаємодії (індивідів, соціальних груп, класів, держав) за реалізацію взаємовиключних, протилежних потреб, цілей, інтересів, поглядів, цінностей тощо.

До основних характерних ознак конфлікту належать:

- зіткнення як “несумісність”, “боротьба”, “неузгодженість”;
- біполярність – зіткнення двох різних основ, що мають у собі суперечність. З цього приводу Р. Дарендорф зазначає, що будь – який конфлікт зводиться врешті до відносин між двома елементами. Навіть якщо у конфлікті беруть участь кілька груп, між ними утворюються коаліції і конфлікт знову набуває біполярної природи;

– активність, яка спрямована на подолання суперечності. Конфлікт виявляє себе не лише в суперечностях, а й у взаємодії, причому активній. І ця взаємодія – спосіб досягнення своєрідної єдності і зняття суперечності вабо суперечностей, навіть якщо це досягається ціною знищення однієї зі сторін, що брала участь у конфлікті;

– наявність суб'єктів конфлікту.

Соціальні конфлікти існують на різних суспільних рівнях. На макрорівні передумовою виникнення конфліктів є, по суті, саморозвиток соціальних структур, який неминуче призводить до появи суперечностей, виникнення нової якості, зіткнення її зі старою. Вони виникають на підставі об'єктивних суперечностей і часто проявляються в різноманітних формах класової боротьби, війнах, національно-визвольних рухах, політичних кризах тощо. На мікрорівні конфлікти зумовлені діяльністю індивідів і виявляють себе як зіткнення групових чи особистих інтересів у процесі діяльності індивідів, які додержуються різних ціннісних орієнтацій чи норм. Перші спроби створення соціологічної системи конфлікту з'явилися у ХІХ ст. у працях Г. Спенсера, який обґрунтував тезу про те, що конфлікти встановлюють певну рівновагу в суспільстві, чим забезпечують процес розвитку. Г. Спенсер був одним з перших, хто звернув увагу на роль конфліктів в еволюційному розвитку суспільства. У нові часи соціальні протиріччя опинилися у центрі уваги досліджень К. Маркса. В соціології фундаторами теорії конфлікту вважають трьох німецьких учених – К. Маркса, Г. Зіммеля, М. Вебера. Сам термін соціальний конфлікт вперше ввів до наукового обігу Г. Зіммель, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. Г. Зіммель одним з перших звернув увагу на те, що у конфлікт можуть брати участь не дві, а більше сторін.

У середині 1960-х рр. в західній соціології виникає теорія соціального конфлікту, або конфліктна парадигма як реакція на недоліки структурно-функціонального підходу, який займав монопольне положення в науці і претендував на істину в соціології. Ідеї «соціальної рівноваги» протиставляється ідея «соціальної зміни». Одним з перших критиків структурного функціоналізму був Ч. Мілс (1915-1962), який вважав, що теорія Т. Парсонса недосконала, бо формує переконання у гармонійності інтересів, стабільності, порядку суспільного життя, ігноруючи при цьому нестабільність і конфлікти, притаманні будь-якому суспільству.

Теоретичне обґрунтування конфліктологічний підхід дістав у працях американського соціолога Л. Козера «Функції соціального конфлікту» (1956), німецького Р. Дарендорфа «Клас і класовий конфлікт в

індустріальному суспільстві» (1959), англійця Дж. Рекса «Головні проблеми соціологічної теорії» тощо.

Сформульовані вихідні тези конфліктного підходу зводяться до таких положень: в усіх соціальних системах можна зайти нерівномірний розподіл обмежених за кількістю цінних ресурсів; нерівність закономірно і неминуче породжує конфлікти інтересів різних частин системи; такі конфлікти спричиняють відкрите зіткнення між тими, хто володіє, і тими, хто не володіє цінними ресурсами.

Структура, функції, причини, типологія соціальних конфліктів

До основних структурних складових конфлікту належать:

- учасники (суб'єкти) конфлікту;
- умови або ситуація конфлікту. Це фізичне і соціальне середовище, в якому протікає конфлікт і яке впливає на формування конфліктних цілей і форм конфліктної поведінки;
- об'єкт та предмет конфлікту, або конфліктна проблема. Це джерела або причини виникнення конфлікту і суперечливих цілей;
- дія або взаємодія учасників, тобто форми конфліктної поведінки;
- межі конфлікту;
- результат та наслідки конфлікту.

Учасники конфлікту – це суб'єкти соціальної взаємодії, що перебувають у стані конфлікту або ж відкрито підтримують тих, хто конфліктує. Ними можуть бути індивіди, соціальні групи, спільноти, класи, нації, держави. Суб'єктів конфліктної взаємодії можна характеризувати як активних, тобто тих, хто робить усе, щоб змінити конфліктну ситуацію, або потенційних, тобто тих, хто оцінює ситуацію як конфліктну, але не прагне впливати на неї.

Відповідно до рольових позицій сторони конфлікту можуть бути представлені як:

- “ініціатор” – людина, яка на початковій стадії конфлікту прагне відстояти свої інтереси;
- “опонент” – учасник конфлікту, який вважає свої інтереси неузгодженими;
- “супротивник” – опонент, який прагне реалізувати свої інтереси за рахунок нейтралізації іншого (агресивний стосовно інтересів опонента);
- “агресор” – супротивник, який виявляє агресивність;
- “ворог” – супротивник, інтерес якого – знищити іншу сторону (необов'язково фізично);

– “посередник” (медіатор) – учасник, інтерес якого – ліквідувати конфлікт;

– “арбітр” – учасник, мета якого – проаналізувати конфлікт і дати рекомендації щодо його ліквідації.

Учасники конфлікту можуть посідати різні позиції залежно від міри поведінкової активності-пасивності.

Умови конфлікту – це обставини або чинники, які вважаються суттєвими щодо виникнення конфлікту і формують ситуацію конфлікту. **Ситуація конфлікту** – це зовнішні обставини в суб’єктивній інтерпретації індивіда. Це також накопичені протиріччя, пов’язані з діяльністю суб’єктів соціальної взаємодії, що об’єктивно створюють підґрунтя для протиборства між ними.

Об’єкт та предмет конфлікту – це те, через що відбувається конфлікт, що стає предметом переговорів або боротьби учасників. Об’єктом конфлікту завжди є дефіцитний ресурс. Соціальний конфлікт обумовлений двома видами дефіциту: позиційного і дефіциту джерел. У першому випадку мається на увазі неможливість виконання однієї ролі, функції двома суб’єктами, що вимагає поставити їх в умови, що змагаються. У другому випадку йдеться про обмеження цінностей таким чином, що суб’єкти водночас не в змозі досягти своєї мети повною мірою. Предметом конфлікту є об’єктивно існуюча або уявна проблема, яка виступає причиною суперечки. Ним можуть бути конкретний предмет, конкретна можливість, конкретне судження, яке виключає думку інших.

Дії учасників конфлікту (конфліктна взаємодія) є основним змістом конфлікту. Ці дії, як правило, спрямовані на досягнення несумісних цінностей, унаслідок чого зіштовхуються суб’єкти. В процесі конфлікту завжди переслідується мета досягти визначених змін і, відповідно, зберегти суспільну силу, тобто здатність контролювати і спрямовувати поведінку іншої сторони. Гострота і швидкість перебігу конфліктів пов’язані зі ступенем усвідомлення членами групи свого інтересу. При аналізі конфліктних дій беруть до уваги такі вихідні позиції:

- мотивацію, що стоїть за позиціями учасників;
- стратегії поведінки у конфлікті (компроміс, співробітництво тощо);
- активність/пасивність дій;
- узгодженість/неузгодженість дій, позицій, інтересів;
- комунікації (семантика слів, вербальна та невербальна комунікації).

У теорії і практиці вивчення конфліктів виділяють просторові, часові та суб’єктні межі конфлікту. Просторові межі – це територія, на якій

відбувається конфлікт. Чітке визначення просторових меж дуже важливе для соціальних та міжнародних конфліктів. Часові межі фіксують тривалість конфлікту, нерозривно пов'язані з моментом його початку і закінченням. Початок конфлікту визначається об'єктивними (зовнішніми) ознаками, спрямованими проти іншого учасника. Якщо той усвідомлює, що ці акти спрямовані проти нього, та протидіє їм, конфлікт починається. Якщо дії не починаються, то є лише конфліктна ситуація. Це означає, що для визначення конфлікту, що вже почався, необхідно три умови:

- перший учасник свідомо та активно діє на шкоду опонентові;
- опонент усвідомлює, що вказані дії спрямовані проти його інтересів;
- усі учасники здійснюють агресивні дії у відповідь.

Розвиток конфлікту зазвичай відбувається з поступовим розширенням складу його учасників, іноді й предмета конфлікту..

Значущість конфлікту для суспільства розкривається через **функції**, які він виконує в суспільстві. Соціальний конфлікт може бути носієм як деструктивних, так і конструктивних тенденцій, що зумовлює його негативні та позитивні функції. Серед *позитивних функцій конфлікту* є:

- соціально-діагностична (сигнальна) – виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, сигналізує про певний стан суспільства, поглиблення суспільних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп:

- регульовальна – конфлікти створюють і підтримують у суспільстві соціальну рівновагу, забезпечують баланс сил у структурах влади й управління;

- інтегративна – участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні зусиль:

- інноваційна – конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових форм і цінностей, дають змогу уникнути застою, є джерелом нововведень та прогресивних тенденцій:

- комунікативна – пошук шляхів розв'язання конфліктів активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємоприспособлення його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень:

- соціально-психологічна – сприяє зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їхньої інтенсивності.

До негативних функцій конфліктів належать:

- дестабілізаційна – конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосування насильницьких методів розв'язання проблем;

– надлишково-витратна – конфлікти вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних та інших ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають;

– дезорганізаційна – конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності.

Дослідження функціональних можливостей конфліктів відкриває шлях для окреслення їх позитивних та негативних наслідків.

Причини конфлікту – це явища, події, факти, ситуації, які передують конфлікту і за визначених умов діяльності суб'єктів взаємодії спричиняють його. Причини можуть бути об'єктивними (що існують незалежно від волі та бажань учасників конфлікту) та суб'єктивними (зумовлені конкретною поведінкою індивіда та психологічною структурою особистості). В основі більшості соціальних конфліктів лежать такі причини, як ресурси, що необхідно розділити, взаємозалежність завдань, які необхідно вирішувати в ході колективної праці, різниця у цілях, інтересах, цінностях, манері поведінки, рівні культури, освіті, життєвому досвіді, а також неефективні комунікації між людьми.

Щоб вчасно і цілеспрямовано впливати на конфлікт, важливо точно визначити його тип. В науковій літературі є декілька типологій конфліктів.

Беручи до уваги критерій суб'єктності, виділяють такі види конфліктів: внутрішньособистісні; міжособистісні; міжгрупові; між особою та групою; між організаціями; міждержавні тощо.

Залежно від кількості суб'єктів конфлікту виділяють дво- та багатосторонні конфлікти.

Залежно від предмета конфліктів виділяють такі їх різновиди: економічні; політичні; ідеологічні; аксіологічні (ціннісні); позиційні.

Класові конфлікти зумовлені відмінностями між суспільними класами та можуть виявлятися в економічній, політичній та ідеологічній сферах.

Культурні конфлікти виникають внаслідок співіснування людей, які представляють різні культури. Предметом таких конфліктів є духовні цінності культур.

Також виділяють конфлікти:

- за способом розв'язання – насильницькі та ненасильницькі;
- за сферою розгортання – політичні, соціальні, економічні, організаційні, ділові, юридичні, сімейно-побутові, ідеологічні, соціокультурні;
- за функціями або наслідками – конструктивні (функціональні) та деструктивні (дисфункціональні);
- за масштабами – глобальні, регіональні, локальні;

- за мотивацією – конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, з приводу цінностей та життєвих установок;
- за тривалістю – короткочасові, тривалі, затяжні;
- за формою – прості (бойкот, саботаж, переслідування, агресія) та складні (бунт, соціальна революція, війна);
- за характером перебігу – гострі й хронічні та латентні й відкриті;
- за характером виникнення – стихійні та заплановані;
- за характером згасання – ті, що спонтанно припиняються; ті, що припиняються під дією засобів, знайдених конфліктуючими сторонами; ті, які вирішуються завдяки втручанню зовнішніх сил;
- за рівнем регулювання – керовані, слабкокеровані та некеровані;
- з погляду доцільності – закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально невиправдані.

Стадії розвитку соціальних конфліктів

В соціальному конфлікті виділяють чотири стадії: передконфліктну, конфліктну, розв'язання конфлікту, післяконфліктну. В свою чергу кожна з цих стадій розпадається на ряд фаз. **Передконфліктну стадію** можна умовно розділити на три фази, для яких є характерними такі особливості взаємодії сторін. Початкова фаза характеризується формуванням конфліктної ситуації – накопиченням і загостренням протиріч в системі міжособистісних і групових відносин. На цій стадії можна говорити про прихований (латентний) розвиток конфлікту. Друга фаза починається з інциденту або приводу, тобто з зовнішнього явища, яке приводить у рух конфліктуючі сторони. На цій фазі відбувається усвідомлення конфліктуючими сторонами спонукальних мотивів, тобто протилежності їх інтересів, цілей, цінностей. На другій фазі конфлікт із латентної стадії переходить у відкриту і виражається у різних формах конфліктної поведінки.

Конфліктна поведінка характеризує другу, основну, стадію розвитку конфлікту. Конфліктна поведінка – це дії, направлені на те, щоб прямо чи опосередковано блокувати досягнення протилежною стороною її цілей, намірів, інтересів. Для вступу в другу стадію конфлікту необхідні не лише усвідомлення цілей та інтересів як протилежних іншій стороні, а й формування установки на боротьбу. Це формування є завданням першої фази конфліктної поведінки. Конфлікт інтересів на цій фазі набуває форми відкритих розходжень, які індивіди та соціальні групи не лише не бажають урегулювати, а й поглиблюють, руйнують попередні структури нормальних взаємозв'язків, взаємодій та відносин. В емоційній сфері ця

фаза характеризується зростанням агресивності, переходом до неприязні і до відкритої ворожнечі, яка психологічно закріплюється в «образі ворога». Звідси конфліктні дії загострюють емоційний фон протікання конфлікту, а він, в свою чергу, стимулює конфліктну поведінку.

Сила учасників конфлікту – це здатність опонента реалізувати свою ціль всупереч волі партнера по взаємодії. Вона включає ряд компонентів:

- фізичну силу і технічні засоби;
- інформаційно-цивілізовану форму застосування сили, що вимагає збирання даних, аналіз документів, вивчення матеріалів експертизи з метою оволодіння знаннями про суть конфлікту, про свого опонента для розробки стратегії і тактики поведінки, використання матеріалів, що ганьблять опонента;
- соціальний статус, що виражається в суспільно визнаних показниках (доходи, влада, престиж);
- інші ресурси – гроші, територія, ліміт часу, кількість прибічників.

Перша стадія конфліктної поведінки породжує тенденцію до посилення конфлікту, але вона може стимулювати його учасників до пошуку шляхів розв'язання конфлікту. Визрівання перелому в розвитку конфлікту характерне і для другої фази. На цій фазі відбувається ніби «переоцінка цінностей». Ця фаза є й фазою «вибору».

Конфліктні групи можуть вибрати такі програми поведінки:

- досягнення своїх цілей за рахунок іншої групи і доведення конфлікту до високої напруги;
- зменшення напруги, але збереження конфліктної ситуації, переведення її у приховану форму за рахунок поступок протилежної сторони;
- пошук способів повного вирішення конфлікту.

Якщо вибрана третя програма поведінки, настає третя стадія в розвитку конфлікту – стадія розв'язання. Розв'язання конфлікту здійснюється як через зміну об'єктивної ситуації, так і через суб'єктивну, психологічну перебудову, через зміну суб'єктивного образу ситуації, яка склалася у ворогуючих сторін. Можливе часткове й повне вирішення конфлікту.

Велике значення має **післяконфліктна стадія**. На цій стадії повинні бути остаточно усунені протиріччя інтересів, цілей, установок, ліквідована соціально-психологічна напруга і закінчена боротьба. Урегульований конфлікт сприяє покращенню соціально-психологічних характеристик як окремих груп, так і міжгрупової взаємодії. Він сприяє згуртованості груп та розвиває шановне ставлення до опонентів.

Управління соціальними конфліктами

Управління конфліктом – це цілеспрямований, зумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту в інтересах розвитку або руйнування тієї соціальної системи, якої стосується конфлікт. Головна мета управління конфліктами – попередження дисфункціональних конфліктів і адекватне вирішення функціональних. Управлінню конфліктом має передувати стадія його діагностики, яка допомагає визначити причини конфлікту, його учасників, динаміку розвитку, позиції сторін, методи, засоби та форми розв'язання конфлікту.

Управління конфліктами включає такі види діяльності: -- прогнозування конфліктів; попередження конфлікту; стимулювання конфлікту; вирішення конфлікту.

Регулювання конфлікту – це вид діяльності суб'єктів управління, спрямований на послаблення конфлікту, забезпечення його розвитку в напрямку розв'язання.

Вирішення конфлікту – це вид діяльності суб'єкта управління, пов'язаний із завершенням конфлікту. Розв'язання конфлікту може бути повним і неповним. Повне досягається при узгодженні причин, предмета конфлікту і конфліктних ситуацій. Неповне здійснюється тоді, коли усуваються не всі причини або конфліктні ситуації.

Управління конфліктами включає такі види діяльності:

– прогнозування конфліктів – це один із найважливіших видів суб'єкта управління, воно спрямоване на виявлення причин цього конфлікту в потенційному розвитку. Основними джерелами прогнозування конфлікту є вивчення об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів взаємодії між людьми, а також їхніх індивідуальних психологічних особливостей;

– попередження конфлікту – це вид діяльності суб'єкта управління, спрямований на недопущення конфлікту. Попередження конфліктів ґрунтується на їхньому прогнозуванні;

– стимулювання конфлікту – це діяльність суб'єкта управління, спрямований на провокацію, спричинення конфлікту. Стимулювання виправдане щодо конструктивних конфліктів.

Соціологія конфлікту виробила дві основні моделі аналізу соціальних конфліктів: структурну та процесуальну. У першій робиться акцент на аналізі причин конфлікту та його динаміки, а також на встановленні параметрів, що впливають на конфліктну поведінку та його форми. У процесуальній аналізується виникнення конфліктної ситуації, динаміку конфлікту, його етапи і характер його розв'язання.

У межах цих моделей вироблена низка форм, способів і методів подолання (вирішення) конфліктів. Серед основних методів розв'язання соціальних конфліктів виокремлюють такі:

– **метод уникнення конфлікту** дозволяє виграти час, мобілізувати ресурси, об'єктивно оцінити ситуацію, скоригувати свої цілі, однак не усуває причин, а отже і ймовірності конфлікту в майбутньому;

– **метод переговорів** дозволяє уникнути насильницьких методів, зняти гостроту конфлікту, зрозуміти аргументацію опонента, оцінити реальне співвідношення сил та умови примирення. Переговори дозволяють розглянути альтернативні ситуації, прийти до порозуміння;

– **метод використання посередника**. Практика вирішення конфліктів доводить, що вдало підібраний посередник може швидко врегулювати конфлікт там, де без його участі згода була б неможливою;

– **метод третейського розгляду** передбачає, що аналіз конфлікту здійснюється у відповідності нормам права.

Є п'ять стилів поведінки особи в конфлікті. **Ухилення** засвідчує пасивність людини, її намагання вийти з конфлікту і передати відповідальність за вирішення проблеми іншим. Вона не відстоює свої права, що є не дуже важливим для неї, не готова співпрацювати з іншими. Така поведінка можлива, коли результат конфлікту є не надто важливим для індивіда, ситуація занадто складна і вирішення конфлікту потребує занадто багато зусиль його учасників та коли у індивіда не вистачає влади для вирішення конфлікту на свою користь.

Пристосування – означає, що людина є пасивною в конфлікті, не відстоює власних інтересів, а тому дозволяє партнерові приймати рішення. Інша назва цього стилю – поступливість.

Суперництво – тип поведінки, коли кожен з учасників конфлікту прагне перемоги за умови обов'язкового програшу іншого. Єдиним варіантом вирішення конфлікту розглядається повне задоволення власних інтересів, будь-які інші варіанти трактуються як програш.

Компроміс – цей тип поведінки часто розцінюють як найефективніший, що веде до взаємної перемоги сторін.

Співробітництво – особа бере активу участь у розв'язанні конфлікту, відстоює свої інтереси та враховує інтереси суперника, співпрацює з ним. Цей стиль поведінки дає можливість обом сторонам конфлікту задовольнити власні інтереси.

Контрольні питання

Поясніть сутність соціального конфлікту.

Розкрийте суть основних теорій соціального конфлікту.

Охарактеризуйте структуру конфлікту.

Розкрийте об'єктивні та суб'єктивні передумови виникнення та причини соціальних конфліктів.

Розкрийте сутність подвійного характеру функцій конфлікту.

За якими критеріями здійснюється типологізація та класифікація соціальних конфліктів?

Проаналізуйте етапи протікання соціальних конфліктів.

Назвіть і проаналізуйте основні методи вирішення соціальних конфліктів.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Сутність соціальної девіації.
2. Теорії девіантної поведінки.
3. Причини і види девіантної поведінки.
4. Попередження соціальних девіацій та соціальний контроль.

Сутність соціальної девіації

Слово девіація походить від лат. *deviatio* – відхиляюсь. Воно означає відхилення від норми. Відтак для розуміння цього явища слід усвідомити те, що є соціальною нормою. **Соціальна норма** (від лат. *norma* – зразок) – це вимоги, побажання і очікування відповідної поведінки, яка схвалюється суспільством. Функціонування норм визначається необхідністю в упорядкуванні суспільних відносин. За їх допомогою суспільство, спільноти, групи регулюють, контролюють, оцінюють та спрямовують поведінку громадян. Соціальні норми формуються на підставі соціальних цінностей. Вони виражаються в уявленні людей про належну, можливу, бажану, прийнятну і, навпаки, небажану, неприйнятну, неприпустиму поведінку.

На відміну від правових норм, закріплених в законах, соціальні норми можуть передбачати правила поведінки, які не закріплені правовими актами. Це звичаї, традиції, етикет, манери, поведінка тощо. Відповідно соціологія поділяє соціальні норми на норми-правила і норми-очікування. Норми-правила – механізми, що регулюють і скріплюють суспільне життя, обов'язкові до виконання, їх порушення має наслідком покарання. Норми-очікування – правила, які регулюють поведінку індивідів в групах, контролюються з боку останніх.

Соціальні норми забезпечують стабільність суспільства, його відтворення, захист від зовнішніх та внутрішніх загроз. Вони інтегрують, впорядковують, підтримують суспільство у життєздатному стані, регулюють увесь спектр суспільних відносин. Соціальні норми охоплюють практично всю сукупність соціально значущих актів поведінки. Норми права при цьому закріплюють лише найбільш суттєві з соціальних норм.

Відтак **соціальною девіацією** є вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам та визнаним стандартам поведінки.

Девіантна поведінка – це практичний прояв соціальної девіації, це поведінка, що не відповідає суспільним цінностям і нормам, як моральним, так і правовим.

Тривалий час термін «соціальна девіація» пов'язували здебільшого з кримінальними явищами – злочинами, алкоголізмом, наркоманією,

проституцією тощо. Таке уявлення склалось внаслідок того, що, крім соціології, проблему соціальних відхилень вивчають такі дисципліни як кримінологія, правова статистика тощо. При цьому виникає запитання: чи лише такі явища можна назвати соціальним відхиленням? Адже загалом девіантною поведінкою можна вважати, наприклад, героїзм, надприродну працьовитість тощо. Саме соціологія виявляє найзагальніші причини і наслідки девіації, її впливу на розвиток соціальних процесів, вказує шляхи раціонального контролю, запобігання та ліквідації наслідків такої поведінки за допомогою соціальних, економічних та політичних заходів.

Явище девіації може мати індивідуальний та суспільний характер. У першому випадку це дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у суспільстві нормам. У другому – це соціальне явище, виражене у масових формах людської діяльності, яке не відповідає офіційно встановленим нормам. Якщо значна частина індивідів не бажає дотримуватись загальних норм, виникає **аномія** – *стан суспільства, в якому значна частина його членів, знаючи про існування зобов'язальних норм, ставиться до них негативно або байдуже*. Така ситуація виникає внаслідок різких змін в соціальній структурі, наприклад, під час або внаслідок економічних та суспільно-політичних катаклізмів та криз.

Індивідуальні негативні відхилення від норм набувають якості соціальних девіацій за наступних умов:

- 1) однакова спрямованість таких відхилень у схожих груп людей за однакових умов;
- 2) близькість або навіть єдність причин, з яких вони виникають;
- 3) наявність певної повторюваності, стійкості вказаних явищ.

Тобто соціальні відхилення – це не випадкові факти, а процеси, які підпорядковані певним закономірностям, набули певного поширення у суспільстві або виявляють тенденцію до цього.

У той же час визначення певного вчинку або явища як девіації є проблемою, оскільки соціальні норми, відповідність або невідповідність яким є критерієм девіантності, подекуди можуть бути невиправданими і зумовлювати розбіжності в оцінках. Найяскравіші приклади девіації – нелюдські вчинки, які однозначно викликають засудження (вбивства, зґвалтування тощо). Але вбивство виправдане, наприклад, на війні. Крім того, норми, порушення яких визначає ступень девіантності, з часом змінюються (так, ставлення до курців, яких сьогодні, на відміну від минулого століття, ототожнюють з наркозалежними).

Інший підхід до визначення девіації пов'язаний з невизначеністю поведінкових сподівань. Наприклад, перехід через проїжджу частину

вулиці є офіційно забороненим, але водночас це дуже поширений тип поведінки, який вважається напівлегальним доти, доки не спричиняє аварій транспорту або ушкодження пішоходів.

Нарешті, якщо правила чи норми сформульовані нечітко, серед громадян виникають розбіжності щодо їх тлумачення та дотримання. В суспільстві вчинок та навіть явище можуть сприйматись як девіантна поведінка з погляду однієї людини і як норма з точки зору іншої. У таких випадках важливо враховувати реакцію на різноманітні види поведінки людей – осіб, з якими та чи інша людина спілкується щодня і які саме визначають критерії девіантності поведінки цієї особи. Важлива також позиція організацій чи органів влади, що контролюють поведінку людини.

Всі ці чинники (релятивна природа девіації, невизначеність очікувань, розбіжність у питаннях про норму) свідчать про складність визначення критеріїв соціальної девіації за певних обставин. Проте деякі типи поведінки майже завжди вважаються девіантними. Це стосується не лише тих девіацій, які кваліфікуються як злочини карним законодавством. Наприклад, відмова від власних малолітніх дітей або відмова розмовляти з іншими людьми протягом тривалого часу (якщо це не зумовлено релігійними мотивами) завжди вважається девіантною поведінкою.

Теорії девіантної поведінки

Соціологія девіантності і соціального контролю тривалий час перебувала на периферії соціології. Такий стан речей склався внаслідок двох причин. По-перше, від початку існування соціологія вбачала у суспільстві єдиний інститут цивілізованого існування людства, що прагне до безперервного прогресу. Звичайно, визнавалось існування проблем суспільного буття. Але соціологам було психологічно важко відверто визначити злочинність, наркоманію, алкоголізм, проституцію, самогубства тощо як предмет дослідження і, отже, визнати їх невід'ємною складовою суспільства. По-друге, монополією на дослідження соціальних девіацій тривалий час володіла криміналістика та інші юридичні науки, представники яких вважали, що соціологія не здатна повною мірою дослідити комплекс проблем, пов'язаних з девіаціями, і запропонувати шляхи їх вирішення. Так, представники кримінології, яка фактично є соціологією злочинності, вважають свою науку цілком самостійною і досі заперечують її належність до соціологічного співтовариства.

У другій половині ХХ ст. тема девіантності у багатьох країнах почала все частіше розглядатись у суспільному контексті, а проблеми соціального контролю змістились з поля наукових дискусій і пошуків у сферу боротьби із соціальними девіаціями та їх попередженням. Аналіз

постіндустріального суспільства довів безпосередній зв'язок і взаємозумовленість соціуму та різноманітних проявів соціальної девіації.

Хоча явище девіації вивчається соціологією тривалий час, досі немає єдиної думки щодо причин походження та сутності девіації.

Загалом в соціології вироблені такі теоретичні підходи до вивчення соціальних девіацій: біологічні, психологічні та власне соціологічні (табл. 1).

Початок біологічному підходу поклав італійський лікар-психіатр Ц. Ломброзо. Він розробив теорію про зв'язок між девіантною (кримінальною) поведінкою та фізичними особливостями індивіда. Він стверджував, що люди від народження, за біологічним складом схильні до визначених типів поведінки. «Кримінальний тип» він вважав поверненням до ранніх стадій людської еволюції, ознаками чого є масивна нижня щелепа, знижена чутливість до болю тощо. Ц. Ломброзо розглядав як девіацію аномально визначні інтелектуальні та художні здібності (талант, геніальність), вважаючи їх проявом психічних захворювань.

Таблиця 1

Теорії девіантної поведінки

Концепції	Теорія	Теоретик	Основна ідея
Біологічна	Антропологічна школа карного права	Ц. Ломброзо В Шелдон	Фізичні особливості як причина девіації
Психологічна	Психологічна теорія	З. Фрейд	Конфлікти властиві особистості, як причина девіації
Соціологічні	Аномія	Е. Дюркгейм	Девіація, зокрема, самогубства, як результат відсутності норм
	Соціальна дезорганізація	Р. Мертон	Девіація – результат розриву між цілями суспільства та схвалюваними засобами їх досягнення
		К. Маккей Х. Шоу	Девіація – результат послаблення чи суперечливості соціальних норм та зв'язків
	Культурологічна	Т. Селлін, В. Міллер, Р. Кпаруорд, Е. Сутерленд, Г. Беккер	Девіація – результат конфлікту між нормами субкультури та пануючою культурою
	Теорія «навішування ярликів»	Е. Лемерт Г. Беккер	Девіація як своєрідна ознака (ярлик), що її деякі групи, маючи владу, ставлять у провину («навішують») представникам слабших груп
	Радикальна	Р. Турк,	Девіація – результат протидії

Біологічні концепції походження соціальних девіацій були поширені на початку ХХ ст. На їх основі навіть сформувалась так звана антропологічна школа права. Проте пізніші дослідження поступово відтіснили біологічні концепції на периферію науки. Останнім часом біологічне трактування девіації зосереджено на ДНК-аномаліях.

Психологічний підхід, як і біологічний, тісно пов'язаний з аналізом кримінальної поведінки. У минулому дослідники, намагаючись знайти психологічне пояснення девіації, наголошували на важливості аналізу таких загальних станів як «розумові дефекти», «дегенеративність» та «психопатія». Кримінологи намагались знайти наукові методи визначення зв'язку між певним станом людини та кримінальною поведінкою. Психоаналітики запропонували теорії, які встановлювали зв'язок між девіантними вчинками і широким колом психологічних проблем.

Останнім часом у соціології біологічним та психологічним поясненням девіації приділяється менше уваги. Робиться акцент на характері суспільства і досліджується, як суспільство сприяє або запобігає виникненню та збереженню девіацій. Новітні теорії все частіше критикують існуючий соціальний устрій і наполягають на необхідності перетворення не окремих людей, а суспільства в цілому.

Власне соціологічні концепції поєднують загальне визнання причин девіації, впливу на людину соціальних факторів, а саме: відсутність норм, розрив між цілями суспільства та засобами їх досягнення (теорії аномії); культурні цінності, що спонукають людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії); наявність тих, хто оцінює людину з точки зору девіації (теорія «навішування ярликів»); розроблення законів як джерела суспільного конфлікту (радикальна кримінологія) тощо.

Досвід дослідження соціальних девіацій свідчить про те, що адекватно пояснити девіантну поведінку на основі лише одного підходу або концепції неможливо. В основі явища соціальної девіації лежить сукупність багатьох соціальних та психологічних факторів.

Причини і види девіантної поведінки

Об'єктами дослідження в соціології девіантної поведінки виступають види відхилень:

– культурні та психічні. Культурні відхилення – відхилення поведінки певної соціальної спільноти від прийнятих у суспільстві норм культури. Прикладом є молодіжні субкультури з яскраво вираженою девіантністю, як-от футбольні уболівальники, скінхеди, хіпі. Психічні

девіації зумовлені психічними відхиленнями, які виражаються в особистісній дезорганізації – сексуальні відхилення, алкоголізм, наркоманія тощо. Проте особистісна дезорганізація не єдина причина девіантної поведінки. Подекуди психічно хворі особи можуть дотримуватись правил та норм суспільства. Дослідженням таких девіацій займається як соціологія, так і психологія;

- індивідуальні та групові. Індивідуальні відхилення – це недотримання індивідом норм суспільства, групові – підпорядковане положення члена девіантної групи щодо її субкультури. Прикладом можуть бути члени організованих кримінальних угруповань або підлітки з неблагополучних родин, що мешкають переважно на вулиці і мають свої «моральні кодекси», «закони» і культурні норми;

- первинні та вторинні. Під первинним відхиленням розуміють поведінку особистості, яка відхиляється, але в цілому відповідає загальноновизнаним культурним нормам і до деякого часу не кваліфікується як соціально девіантна. Вторинними називають такі відхилення від існуючих у групі норм, що соціально визначаються як девіантні.

Девіантість завжди оцінюють з точки зору культури, усталеної в суспільстві, тому важливим критерієм аналізу девіантної поведінки є її поділ на культурно схвалювану та культурно засуджувану. Соціально схвалювану девіантну поведінку зумовлюють такі якості індивіда, як:

- надінтелектуальність, що може розглядатись як спосіб поведінки, який приводить до соціально схвалюваних відхилень лише в разі досягнення обмеженого числа соціальних статусів – переважно діяльність у сфері науки або культури;

- особливі схильності, які сприяють виявленню унікальних якостей у дуже вузьких, специфічних галузях діяльності;

- надмотивація, що часто служить компенсацією за утиски і переживання, перенесені в дитинстві та юності, і мотивує загострене прагнення до самореалізації;

- особистісні якості – риси і властивості характеру, що сприяють надзвичайному розвитку особистості та досягненню нею соціальних вершин.

Здебільшого суспільство заохочує і винагороджує відхилення, що виявляються у вигляді високої соціальної активності та неординарних досягнень, спрямованих на розвиток загальноновизнаних суспільних цінностей. Порушення ж моральних норм та законів завжди кваліфікується як культурно засуджувальні девіації, які караються.

Соціальні відхилення можуть бути класифіковані за кількома принципами, які відображають їх різноманітність та шляхи впливу на них. Найпоширенішим є поділ відхилень залежно від типу порушеної норми (право, мораль, правила спілкування тощо). При цьому негативні відхилення поділяються на злочини та інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові тощо), аморальні вчинки. Практичне значення цієї класифікації полягає у тому, що від неї залежить, які саме санкції та процедури вияву та покарання винних застосовуються.

Інша класифікація базується на прийнятті чи запереченні індивідом цілей суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення (Р. Мертон). Відповідно до неї **конформізм** означає згоду з цілями суспільства та застосування законних засобів їх досягнення; **інновація** – погодження з цілями, але заперечення загально визнаних засобів їх досягнення з одночасним пропонуванням альтернативних засобів; **ритуалізм** пов'язаний із запереченням цілей при визнанні засобів; **ретритизм** виникає, коли індивід водночас відкидає і соціально схвалені цілі, і засоби їх досягнення.

Класифікувати соціальні девіації можна також за елементами внутрішньої структури:

- за суб'єктом девіантної поведінки виділяють поведінку індивідуума, що відхиляється від норми, громадян, посадових осіб, неформальних соціальних груп;

- за об'єктом девіантна поведінка може бути віднесена до різних сфер суспільного життя, до різної соціальної спрямованості (життєвих цінностей, інтересів особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому), до конкретних цінностей та інтересів як до безпосередніх об'єктів правопорушень або кримінальних вчинків (життя, здоров'я, майно тощо);

- за об'єктивною стороною виділяють соціальні відхилення, що здійснюються шляхом діяльності або бездіяльності і таким чином сприяють виникненню конкретних шкідливих наслідків;

- за суб'єктивною стороною девіантна поведінка характеризується різною мотивацією, різними цілями, різним ступенем передбачення та бажання можливих наслідків.

Попередження соціальних девіацій та соціальний контроль

Боротьба з соціальними девіаціями та їх профілактика – природна функція суспільства яка здійснюється засобами соціального контролю. Соціологія девіантності виробила два основних теоретичних підходи до проблеми здійснення соціального контролю та боротьби з девіаціями.

Представники першого вважають, що більшість засобів соціального контролю та профілактики ґрунтується на емоціях, ілюзіях та догмах, а не реальних закономірностях соціальних процесів. Як правило, найбільш результативними засобами боротьби з соціальними девіаціями виявляються, на їх думку, заборонно-репресивні заходи.

Всередині ХХ ст. у соціології девіантності сформувалась протилежна течія, представники якої наголошували на неадекватності і неефективності традиційних репресивно-заборонних заходів. Т. Матисен навіть констатував «кризу покарання», яка, на його думку, полягала у наступному: якщо покарання неефективне як реакція на злочин, то воно тим більш неефективно як засіб протидії соціальним девіаціям. Це зумовило появу і розвиток таких некаральних засобів профілактики соціальних девіацій, як електронне спостереження замість позбавлення волі, *community policing* – взаємодія комунальної поліції з населенням мікрорайону.

Все більш поширеним серед західних соціологів стає ставлення до певних різновидів девіації як до соціальних конструктів. Прихильники цього підходу вважають, що влада, політичний режим, суспільна думка, ЗМІ конструюють злочинність, наркоманію, корупцію, які насправді не мають онтологічної реальності. На їх думку, в реальному житті не існує названих феноменів, які б за своїм змістом були б природно негативними: куріння наркотичних сумішей легалізоване у деяких країнах Європи, споживання алкогольних напоїв вважається злочином у мусульманських країнах, паління тютюну каралось смертною карою у середньовічній Іспанії; в СРСР злочином вважалась підприємницька діяльність – основа сучасної економіки; навмисне вбивство може бути подвигом у разі, якщо це вбивство ворога на війні, або ж юридично і морально нейтральним, якщо воно скоєно у межах необхідної самооборони. У межах цього підходу великого значення набуває вивчення суб'єктів, мотивів, механізмів та наслідків конструювання.

Іншим напрямком у трактуванні природи та механізмів соціальних девіацій є уявлення про те, що всі прояви девіантності є функціональними. Відштовхуючись від тези Гегеля про те, що «все дійсне розумно» прибічники цього підходу вважають, що усі нефункціональні форми життєдіяльності суспільства давно еліміновані у процесі його розвитку, функціональність зберігають лише функціональні форми. Так, функція корупції – спрощення бюрократичних процедур, прискорення прийняття управлінських рішень тощо; функції алко- і наркоспоживання – анестезуюча, седативна, інтегративна, психостимулююча, протестна; функція контрабандної торгівлі – задоволення споживацького попиту на

певні товари за нижчими цінами або у достатньому обсязі. Щоправда, такий підхід виявляється хибним, коли йдеться про такі суспільні вади як бродяжництво та бездомність, дитяча безпритульність, карні злочини, що не зумовлені соціально-політичними факторами тощо.

Проте повноцінний **соціальний контроль** – це практика соціальних груп з визначення і заохочення поведінки, що відповідає соціальним нормам, та застосування санкцій до поведінки, що порушує норми.

Отже, соціальний контроль може бути ефективним лише за умови використання усього спектра механізмів з урахуванням особливостей суспільства та самих відхилень. До цих механізмів належить контроль:

- здійснюваний ззовні, зокрема, шляхом покарань та санкцій;
- внутрішній, забезпечуваний інтеріоризацією соціальних норм та цінностей;
- побічний, викликаний самоідентифікацією з референтною «законослухняною групою».

Велике значення має й розширення кола засобів досягнення цілей та задоволення потреб, альтернативних протиправним або аморальним.

До того ж слід враховувати, що правовий контроль та репресивно-заборонні заходи малоефективні при профілактиці та боротьбі з девіантними проявами у сфері етнічних відносин, оскільки ці заходи не впливають на сутність цих відносин. Тому проблема соціального контролю девіантних проявів виявляється значно більш складною, ніж може здатись на перший погляд. Повноцінний та виважений соціальний контроль має включати регулювання соціальної поведінки індивідів з позицій культури моралі та права.

Дослідження широкого кола причин та механізмів формування потреб суб'єктів соціального контролю дозволяє не лише аналізувати, а й моделювати і прогнозувати виникнення девіантних шляхів їх реалізації або потреб, які є девіантними за своєю суттю. Співставлення цих потреб з потребами та можливостями індивідів, соціальних груп та великих спільностей – об'єктів соціального контролю індивідів – дозволяє робити висновки про ступень їх соціальної адаптації, ефективності заходів соціального контролю і своєчасно протидіяти девіантним процесам і явищам.

Усі види впливу на об'єкти соціального контролю поділяються на два типи. Прямий вплив здійснюється шляхом цілеспрямованих змін умов життєдіяльності об'єкта, що визначають його поведінку. Це можуть бути заходи економічного, управлінського, правового або іншого прямого

впливу на об'єкт соціального контролю. Головний недолік заходів прямого впливу – вони визначають поведінку об'єкта, але не його свідомість. Тому, коли вплив слабшає, поведінка виходить з-під контролю.

Непрямий вплив здійснюється через цілеспрямовану дію на індивідуальну свідомість об'єкта як на джерело його свідомої поведінки в умовах, що детерміновані оточуючим середовищем. Саме такий вплив багато дослідників вважають найбільш ефективним. Ідеалістичний характер індивідуального світосприйняття дозволяє впливати на об'єкт соціального контролю через впровадження в його свідомість соціальних ілюзій. Усі художні, морально-етичні або соціальні поняття знаходяться і формуються під їх впливом. В процесі здійснення соціального контролю соціальні ілюзії доповнюють або змінюють світосприйняття членів суспільства. Соціальні ілюзії дозволяють ототожнювати у свідомості об'єкта соціального контролю індивідуальні та соціальні інтереси, спрямувати його поведінку на досягнення соціальних цілей. Так, ілюзії формуються за допомогою політичних, релігійних, культурних, ідеологічних тощо заходів соціального контролю. Проте соціальні ілюзії втрачають дієвість, коли починають суперечити соціальній реальності. Це принциповий недолік непрямих заходів впливу на свідомість.

Контрольні запитання

Яка поведінка називається девіантною?

У чому проявляється позитивна та негативна спрямованість девіацій?

Як можна відрізнити девіантну поведінку від нормативної?

Які існують теоретичні підходи до пояснення соціальних девіацій?

Що таке соціальний контроль?

Які види соціального контролю ви знаєте?

Які існують теоретичні підходи до побудови та організації соціального контролю?

Яка специфіка соціальних девіацій в сучасному українському суспільстві? Сформулюйте їх причини.

СОЦІОЛОГІЯ АРХІТЕКТУРИ

1. Етапи становлення і розвитку соціології архітектури.
2. Статус соціології архітектури в системі соціологічного знання.
3. Соціологія архітектури у контексті урбаністики та соціології міста.

Основні етапи становлення і розвитку соціології архітектури

Соціологічна увага до просторового знання та проблем ландшафтної архітектури особливо заявила про себе на перетині XIX-XXст. В цей час у Європі відбулись інтенсивна урбанізація, розвиток міського будівництва, зміна архітектурних стилів, поширення модерної архітектури. Не дивно, що соціологи цікавилися архітектурним виглядом міст, історією розвитку архітектури. Вже класики соціології аналізували архітектуру як відзеркалення соціальної дійсності. Вони вперше перестали бачити в архітектурі лише результат творчої праці архітектора. Водночас вони почали аналізувати вплив архітектури на соціальну дійсність.

Так, Г. Спенсер вказував на безпосередній вплив середовища існування на архітектурні типи й системи в конкретних суспільствах. Його працям були властиві порівняння соціальних явищ з явищами природного світу. Це стосувалось й архітектури. Так, будівлі в грецькому і римському стилях через високу міру симетрії, на думку Г. Спенсера, запозичили свій тип з тваринного світу. Натомість у готичних, почасти неструнких, будівлях переважають ідеї, запозичені із рослинного світу. Зовсім нестрункі будівлі, як замки, можуть мати в основі форми неорганічного світу.

Родоначальник формальної соціології Г. Зіммель аналізував якості простору як форми існування соціального суб'єкту, вплив на просторове визначення групи її соціальних формотворень.

У Г. Зіммеля знаходимо й аналіз конкретної архітектурної практики, її вплив на соціальне життя, що сприяло початку виокремленню соціології архітектури.

Цю лінію розвивав й Е. Дюркгейм.. Типи архітектури він відносив до стійких морфологічних фактів. Певний архітектурний тип, втілюючись у будівлях, стає явищем, незалежним від індивідів, впливає на їх поведінку.

Велику роль у становленні архітектури зіграли ідеї таких вчених XX ст. як В. Беньямін, Е. Блох, Н. Еліас, Д. Бекман, М. Фуко, П. Сорокін та ін. Вони вперше спробували предметно пов'язати сучасне суспільство з формами і змістом архітектури.

В. Беньямін вважав, що архітектура є вічним мистецтвом. Це також універсальне мистецтво, оскільки, на відміну, наприклад, від живопису, вона сприймається колективно.

Аналізуючи пасажі як перші прообрази універсальних магазинів, вулиці Парижу, він зазначав, що їх архітектура є «важливим свідченням прихованої міфології» суспільства. У провулках поєднується сучасність, минуле і можливе майбутнє. В їх архітектурі можна знайти як історію зниклого суспільства, так і нові соціальні типи, які впливають на сучасне суспільство завдяки «заспокійливій атмосфері».

Аналізуючи архітектуру як віддзеркалення соціальних процесів, Е. Блох називав фантазії архітекторів соціально реалізованими утопіями. Тому закономірно, що критика архітектури перетворюється на критику суспільства. У ХХ ст. багато соціологів представляли «франкфуртську» та інші неомарксистські течії (В. Беньямін, Е. Блох та ін.), відтак їх критика архітектури ставала критикою капіталізму. Епоху «дизайну» в архітектурі вони кваліфікували як свідчення занепаду буржуазного суспільства.

Французький соціолог М. Фуко характеризував сучасне суспільство як суспільство тотального контролю. Цей підхід простежується при аналізі ним архітектури. На його думку, вона створюється не для забезпечення огляду зовнішнього простору, а для внутрішнього упорядкування і детального контролю. Це інструмент перетворення індивідів, спрямування їх поведінки у потрібне владі річище. Такий аналіз він здійснював на прикладі архітектури в'язниць, виправних закладів, фабрик і казарм, досліджуючи їх соціально-психологічний вплив на суспільство.

Англійський соціолог Е. Гіденс у своїй капітальній праці «Соціологія» приділяє архітектурі увагу у розділі, присвяченому соціології міста. Він вважав, що архітектура організацій прямо пов'язана з їх соціальним статусом, а офіси є архітектурним середовищем всередині організацій. На прикладі Лондона він демонстрував, як архітектурно-планувальні рішення міст і окремих кварталів відображають боротьбу різних соціальних груп.

Н. Еліас досліджував палаци і замки французької аристократії під кутом зору їх суспільної функції. Його дослідження створили вагоме підґрунтя для становлення **цивілізаційної та фігураційної соціології**. В останній архітектурне планування і забудова досліджувались як відображення розвитку суспільства, етапів становлення цивілізацій.

Одне з найбільш цікавих досліджень в галузі соціології архітектури у межах цивілізаційного підходу здійснив П. Сорокін. У праці «Соціальна і культурна динаміка» він прослідковує рух протягом тисячоліття трьох типів культур – ідеаціональної, чуттєвої та ідеальної.

Цінності ідеаціональної культури мають неречовий характер, їх неможливо побачити, зрозуміти, а можна лише прийняти на віру. Чуттєва культура, навпаки, відрізняється матеріальними цінностями, які можна відчутти, побачити, виміряти, дослідити. Ці культури періодично змінюють одна одну. Коли ідеаціональна культура занепадає, чуттєва наростає. В певний момент такого транзиту настає ідеальна культура. Коли ж чуттєва культура занепадає, ідеальна культура не виникає – настає час реакції на чуттєву культуру, наприклад, антивізуалізм як заперечення візуалізму, але все одно він знаходиться в межах чуттєвої культури.

Архітектурні стилі змінюються відповідно до типів культур. Ідеаціональна архітектура проста за зовнішнім виглядом, має багатий внутрішній зміст і спрямована на ідеаціональні релігійні цілі. Більша її частина пов'язана з релігійними, магічними та іншими сферами, коли будівлі споруджуються заради надемпіричного і трансцендентального призначення. Натомість чуттєва архітектура візуальна за зовнішнім виглядом і має світське, споживацьке призначення.

Найяскравішим зразком ідеаціональної архітектури П. Сорокін вважав Софійський собор у Константинополі, ідеальної – Парфенон V ст. до н.е. і готику XIII ст., чуттєвої візуальної – споруди бароко, рококо, модерна. Архітектура авангарда, на думку П. Сорокіна, є реакцією на крайній візуалізм модерна, але заходить в межах візуальної, тобто чуттєвої культури. Сучасна архітектура хмарочосів із скла і бетона теж знаходиться в межах візуальної архітектури, оскільки бажання побудувати найбільший будинок є візуалістським підходом.

Соціологічні дослідження архітектури отримали значний розвиток у річищі такого теоретичного напрямку як постструктуралізм, представники якого досліджують суспільство шляхом вивчення текстів. Семантичне вчення виходить, зокрема, з гіпотези про кореляцію соціальної структури та семантики. З'являється концепція **архітектурної семантики**, в рамках якої досліджуються комунікації з приводу архітектури. Одним з її родоначальників був Д. Беккер.

У. Еко вважає, що архітектуру можна розуміти як сукупність норм, які надають суспільству те, що воно бажає отримати від архітектури. В цьому смислі архітектура є такою самою службою як транспорт або водопостачання. Архітектура, як й інше мистецтво, функціонує за принципами ринку. Більше того, замовник більше впливає на сутність праці архітектора, ніж в образотворчому мистецтві, поезії тощо.

Певну роль у становленні соціології архітектури відіграли представники постмодернізму. Ж. Бодрійяр вважає, що архітектура, як і

весь сучасний світ, є віртуальною. Вона віддзеркалює не талант майстра, є не твором мистецтва, а втіленням технічних та технологічних можливостей комп'ютерного проектування та будівництва.

На сьогодні провідними в галузі соціології архітектури вважаються дві національні соціологічні школи. В першу чергу німецька.

Лідерами цієї школи є Й. Фішер і Х. Делітц. Перший відводить соціології архітектури центральне місце в системі соціологічних знань про суспільство. Соціальні характеристики архітектури можна виявити, на його думку, лише в процесі розгляду її внутрішньої логіки на основі її матеріальності з точки зору антропології. Головною ж її характеристикою є те, що вона є засобом комунікації суспільства. Архітектура володіє великим вибором комунікативних пропозицій попередніх поколінь, взаємодіючи при цьому з іншими менш складними засобами комунікації, наприклад, з мовою, грошима тощо.

На думку Х. Делітц, архітектура не лише відтворює соціальне середовище, а й формує його завдяки «матеріальності» і «наочності». Вона надає соціальному нові форми, сприяє появі нових зразків поведінки та особливих типів взаємодій. Х. Делітц розробила символічний підхід, який розглядає архітектуру як головне явище, що відображає процес соціалізації. При цьому підході до соціології архітектури споруди розуміються як «відображення», «символ» або «дзеркало суспільства».

До провідних в галузі соціології архітектури відносять працю Г. Фелдюсен «Соціологія для архітекторів». Вона аналізує суперечності між соціологією та архітектурою. На її думку, зіштовхуються, з одного боку, наука, яка із результатів своєї діяльності робить висновки, які стосуються самої цієї дисципліни, з іншого – професійний досвід архітекторів, які не знають, як застосувати нетехнічну науку в їх діяльності. Просторове оточення завжди соціально наповнене. Науковий аналіз процесу проектування об'єктів архітектури повинен бути міждисциплінарним. Аналізуючи відношення між простором, зокрема забудованим оточенням, і соціальними процесами, Г. Фелдюсен розглядає житло з точки зору варіабельності його можливого використання, надаючи мешканцю право визначати його призначення.

Саме в Німеччині у 2003 р. було опубліковано один з перших навчальних посібників. Його автором був Б. Шеферс (посібник було перевидано у 2006 р.). Була підготовлена й перша бібліографія соціології архітектури. Всередині 2000-х рр. у німецькому товаристві соціологів було створено окрему секцію соціології архітектури.

Другою провідною у соціології архітектури національною школою є американська. Американська школа спирається на теорію символічного

інтеракціонізму, родоначальником якої був Д. Мід. Серед іншого він писав про символічне значення будівель, їх комунікаційну спроможність.

Американська соціологія ставить за мету усунення дисбалансу між людиною та будівлями. Р. Сміт та В. Бані вважають, що соціологія архітектури – це застосування соціальних теорій та методів у процесі розробки архітектурного проекту. Соціологія здатна допомогти архітекторам за такими напрямками: оптимізація просторів, які проектуються, для використання людиною; вивчення питань просторового пізнання; визначення переваг, які стосуються навколишнього середовища; аналіз потреб користувачів, спільний дизайн та оцінка успішності експлуатації у постбудівельний період. Експерти також вважають, що дослідження архітектури символічними інтеракціоністами потенційно здатне вирішити низку інших питань, зокрема організації самого процесу архітектурного проекту, колективів архітекторів тощо.

Не можна оминати й французьку школу. Крім М. Фуко, слід згадати Ф. Шампі, який у 2001 р. опублікував роботу «Соціологія архітектури», де аналізує не лише зв'язок соціології з архітектурою, а й особливості архітектурної професії, роль держави у розвитку архітектури тощо. Необхідно відмітити досягнення російської соціології архітектури. Серед її представників можна виокремити В. Глазичева, О. Іконнікова, С. Хан-Магомедова та ін. Але найбільше увагу наукового середовища до соціології архітектури привернула праця самого М. Вільковського, яка й нині залишається найбільш повним аналізом світового банку ідей у галузі соціології архітектури.

Праця М. Вільковського сприяла певній інтенсифікації й вітчизняних досліджень. Водночас напрацювання в галузі соціології архітектури в Україні були й раніше. Так, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка викладають спецкурси соціології простору та соціології міста, в межах яких певні теми присвячені взаємодії архітектури та міста.

Отже, соціологія архітектури – відносно молода галузь. Попит на відповідні дослідження почав формуватися на зламі ХІХ–ХХ ст., разом з інтенсифікацією процесів урбанізації, зростання міст. Особливо він став відчуватися у другій половині ХХ ст. та на початку ХХІ ст., коли почалась інституціоналізація соціології архітектури як наукової дисципліни. Причина полягала в ускладненні структури суспільства. Відтак ускладнюється структура соціального замовлення архітектури.

Статус соціології архітектури в системі соціологічного знання

Соціологія архітектури – галузь соціологічних досліджень, яка вивчає суспільні взаємини, процеси та закономірності суспільного

розвитку, взаємозв'язок соціальних явищ, структуру суспільства крізь призму архітектури; досліджує умови існування людини та суспільства з точки зору відповідності архітектурних об'єктів вимогам різних соціальних груп, виходячи з рівня їхніх потреб, як матеріальних так і нематеріальних – культурних, естетичних та ідеологічних.

Соціологія архітектури характеризується широким колом складних аналітичних питань. До них можна віднести: архітектура як особливий засіб комунікації, комунікативні можливості архітектури, система архітектурних кодів, просторові дистанції (особистісна, дистанція публічності, інтимна дистанція), культура і архітектурні типи, взаємовідносини між простором і соціальними процесами, просторова організація як складова суспільного порядку, архітектурні забудови як штучно побудовані фізичні кордони у природі, соціальні характеристики архітектури, соціологія архітектури забудов як «дзеркало» суспільства, архітектура як інструмент перетворення індивідів..

Соціологія архітектури виникла як міждисциплінарний напрям – на межі соціології та архітектури. З одного боку, соціологія спроможна робити пропозиції архітектурі, зокрема, пояснювати соціальні умови останньої, розкривати проектувальникам, замовникам і кінцевим споживачам соціальний ефект архітектури. Але й архітектура теж може запропонувати соціології важливе. Вона веде до модифікації положень соціологічної теорії. Соціологія архітектури має потенціал для побудови нових теорій суспільства і нових підходів до його аналізу.

До аналізу соціології архітектури застосовують різні соціологічні підходи. Інституційний підхід розглядає архітектуру як «інституційний механізм», який задає індивідам певний соціальний порядок і дозволяє при цьому реалізувати архітектурні ідеї.

З точки зору структуралізму архітектура є системою знаків, аналогічною мові (з урахуванням теоретичної сутності архітектури). **Архітектурна семантика** – це дослідження асоціативних архітектурних значень, які є засобом вираження певного змісту. У. Еко виокремлює такі семантичні коди: артикуляція архітектурних елементів, включаючи ті, які означають первинні функції архітектури (дах, балкон, вікно, купол, сходи тощо), вторинні її функції (фронтон, колона), а також співозначають «ідеологію» (салон, їдальня, гостина тощо); артикуляція за типами споруд, зокрема соціальні (лікарня, школа, вокзал) та просторові (лабіринт, «відкритий» план тощо).

З точки зору філософської антропології архітектуру розглядають як засіб відображення соціальних процесів.

Символічний інтеракціоналізм пояснює фундаментальні зв'язки архітектури з людськими думками, емоціями і поведінкою. До його переваг при дослідженні архітектури відносять: зосередження уваги на потенційний взаємовплив індивіда та матеріального оточення; розуміння, як штучне оточення втілює наші уявлення про світ; усвідомлення, що матеріальне оточення безпосередньо впливає на наші думки та дії.

Дослідники архітектури вважають її дисципліною, яка має справу не з природними утвореннями, а з спроектованими та створеними штучними формами, до яких належать будівлі, обмежені простори, елементи архітектурного дизайну тощо. **Соціальне проектування є процесом створення матеріального оточення, здатного задовольнити соціальні потреби людей, які знаходяться всередині його** (за Р. Соммером).

А. Рапопорт надає таку типологію архітектур:

- первісна, примітивна. Їй властиві обмаль типів будівель, моделі з декількома індивідуальними варіаціями, спільне зведення будівель;
- доіндустріальна – розмаїття типів будівель, більш індивідуальні варіації моделі, ремісничий характер зведення будівель;
- архітектура високого стилю та сучасності, для якої характерні значне розмаїття спеціалізованих типів будівель, оригінальність кожної побудови, розробка та будівництво багатьма спеціалістами.

Соціологія архітектури має широке предметне поле. До нього відносять:

- взаємодію між соціальними акторами в процесі творення архітектури, тобто за допомогою конструювання простору, оформлення інтер'єру. Це включає аналіз професії архітектора, розвитку будівельного господарства, політики міського будівництва, житлової політики тощо;
- взаємодію між архітектурою та індивідами, при цьому аналізується, як архітектура впливає на дії останніх, визначає їх поведінку, спосіб сприйняття оточуючого світу;
- архітектуру як систему, результат взаємодії архітектури та суспільства, навколишнього середовища, ідеологічних настанов, станів суспільства у минулому, очікуваного майбутнього;
- феномен побудованого, художній зміст архітектури. В рамках таких досліджень вивчається й питання про те, наскільки архітектура віддзеркалює структуру суспільства. Це передбачає й аналіз форм, розмірів будівель, матеріалів, а також різні думки про цю будівлю.

Звичайно, це найбільш широке визначення предмету соціології архітектури, який конкретизується в окремих дослідженнях. Зокрема,

цікавим є дослідження зв'язку між архітектурою та споживанням, архітектурою та соціальною мобільністю тощо.

Соціологія архітектури тісно пов'язана із соціологією міста, урбаністикою, соціологією культури та з іншими суміжними науками. Тому її досліджують у контексті названих галузей знань і відповідно розглядають з різних точок зору – соціальної морфології, фігураційної соціології, феноменології і герменевтики, інституційного аналізу, історичного і соціологічного сприйняття, філософської антропології, гендерних досліджень, соціальної нерівності, з точки структуризації.

М. Вільковський наводить три моделі, які розроблені Х. Шубертом та пропонують варіанти взаємовідносин між загальною соціологією, соціологією міста, простору, планування і архітектури. Перша модель передбачає, що соціологія архітектури, соціологія міста, соціологія простору та соціологія планування є рівнопорядковими елементами (спеціальними теоріями) соціології в цілому, друга – що соціологія архітектури є складовою соціології міста, третя – що соціологія архітектури та соціологія міста є окремими теоріями соціології простору.

Х. Шуберт спробував визначити «лінії синтезу» між соціологією міста і соціологією архітектури.

Згідно з встановленими зв'язками Х. Шуберт сформулював такі питання:

- культурний образ: як інститути формують матеріальність міста?
- екологічна спільність: якою мірою архітектура як вираження і засіб міських спільнот пропонує нові опції (напрями) досліджень?
- соціально-просторова система: яку роль відіграє архітектура в процесі структурного узгодження міських підсистем?
- одиниця об'єму колективного споживання: як проявляється «структурна шизофренія» (М. Кастельс) конкуруючих логік простору?

Й. Фішер та Х. Делітц виступають за розмежування соціології архітектури і соціології міста, розглядаючи першу в її взаємозв'язку з соціологією культури артефактів, техніки і міста.

Соціологія архітектури має багато спільного й з теорією управління, оскільки вона ставить за мету дослідження існуючих та наукове обґрунтування оптимальних форм організації діяльності архітекторів.

Соціологія архітектури у контексті урбаністики та соціології міста

Однією з тенденцій розвитку гуманітарних наук та суспільствознавства є їх міждисциплінарність та взаємопов'язаність. Соціологія архітектури і соціологія міста, які разом спираються на

урбаністику, ілюструють цю тенденцію. Обидві вони набули міждисциплінарного характеру та знаходяться під впливом історичного, культурологічного, антропологічного, архітектурного дискурсів.

Сучасна соціологія міста формулює комплекс питань, які складають проблемне поле науки. Серед них можна виділити такі: інтерпретація міста в постсучасному соціологічному дискурсі; проблема дефініції міста; територіальна складова міста; просторова складова; сучасний городянин та міський спосіб життя; стратегії розвитку міста тощо. Усі ці проблеми прямо чи опосередковано торкаються взаємозв'язку та взаємовпливу соціального та архітектурного середовища сучасних міст.

Соціологічне визначення міста робить взаємопов'язаність соціології міста та архітектури ще більш наочною. Відповідно до нього місто є системою, що утворюється сукупністю трьох містоутворюючих підсистем, характер взаємодії яких визначає умови існування міста: 1) демографічна підсистема – населення міста з його функціями та взаємовідносинами; 2) технічна підсистема – усі штучні матеріальні утворення, що складають інфраструктуру міста; 3) екологічна підсистема – природне середовище, що включене у систему міста (сади, парки, водойма тощо). Технічна підсистема й є, власне, архітектурною та інженерно-будівельною складовою міста. Демографічна підсистема міста формує його інженерно-технічну інфраструктуру та архітектурний ландшафт і водночас сама визначається ними. Екологічна підсистема є природним середовищем, посеред якого місто зростає, загалом, як цілком штучний сторонній об'єкт, який може бути більш-менш органічно вбудований у природне середовище або ж руйнувати його.

Соціологія міста виробила перелік функцій, які виконують міста у житті сучасного суспільства, або виконували їх протягом історії:

- виробнича – проявляється у концентрації в містах промислових підприємств та відповідних соціальних прошарків населення, задіяних на цих підприємствах;
- торгівельно-економічна – міста відіграють роль торгівельних та фінансових центрів країни;
- духовна – у минулі століття, коли релігійні інститути монополюно впливали на культурну та науково-освітню сфери, великі міста поєднували в собі функції релігійних, культурних та наукових центрів;
- науково-культурна – міста відіграють роль осередків науки та культури, зазначені сфери розвиваються та транслюються на рівні усього суспільства.

- військова – мала велике значення у минулому, але й сьогодні такі складові військової могутності держави як наукові осередки, промислові підприємства та адміністративне керівництво здатні існувати та реалізовуватись лише у містах;

- адміністративна – міста є центрами адміністративного керівництва та політичного життя країни;

- комунікативна – лише в умовах великих міст із поліетнічного, поліконфесійного та різностатусного населення формується національне суспільство;

- соціалізуюча – місто визначає моделі поведінки індивідів та функціонування соціальних груп, норми, які їх регламентують.

Усі зазначені функції міст та критерії їх оцінки, з одного боку, неминуче знаходять втілення у архітектурному обличчі міста. Архітектура є матеріальним тлом, на якому розгортається суспільно-політичне буття соціуму. Урбанізація, яка проявляється у масовому припливі мешканців провінцій, призвела до будівництва масового дешевого житла, що викликало необхідність застосування у будівництві принципів поточного виробництва та розробки типових проектів. Соціальне розшарування, а пізніше чисельні міграційні потоки населення країн третього світу у європейські міста призвели до виникнення робочих кварталів та етнічних гетто, які, поряд з так званими «спальними» районами стали окремими соціальними феноменами всередині міст та об'єктами уваги соціологів. П. Бурдьє, розглядаючи соціальний простір, зазначав, що він не є фізичним простором, але прагне реалізуватись у ньому. Тобто фізичний простір існування людини, що втілюється передусім у архітектурі, є проекцією простору соціального. Реалізований фізично, соціальний простір виявляється у розподілі в фізичному просторі різних благ та співвідношення з ними різних соціальних груп. Інакше кажучи, мова йде про соціальну стратифікацію, індикатором якої є передусім житло – його якість та місце розташування.

Політика та соціально-історичні процеси здійснюють вплив на архітектуру..

З іншого боку, сама архітектура є чинником соціальної дійсності у містах. Вона формує свідомість мешканців, нові типи соціальної поведінки.

Соціологія архітектури, як наукова дисципліна, що досліджує «життя» архітектури у суспільстві, лише тоді виконує своє завдання, коли знаходить чіткі зв'язки між суспільством, соціальними, економічними та політичними процесами, умовами і факторами, з одного боку, конкретним

проектом або завданням на проектування – з іншого. Для соціології архітектури власне архітектура є передусім виробництвом корисних просторових структур, які викликають у людей позитивні або негативні оцінки. Природно, що соціологію архітектури цікавить передусім форми незадоволення (культурного, економічного, естетичного), що виникають у процесі контакту людей з архітектурою. Але для соціології індивід інтегрований у соціальні групи, прошарки, класи, інститути. Через них він є учасником соціальних взаємозв'язків і процесів в усій їх різноманітності. Таким чином, хоча праця архітектора спрямована на людину і оцінюється її схваленням або несхваленням, насправді йдеться про відповідність або невідповідність творчості архітектора поточним соціальним, економічним та історичним факторам, які власне й визначають вимоги індивіда до архітектури.

Інтегративною наукою, що вивчає проблеми міст і міських систем з різних боків в їх сукупності, є урбаністика. Це своєрідна «наука про місто», інтегруюча теорія міста, яка покликана виявити й обґрунтувати сутнісні характеристики міста, його історичний сенс і природу з загальних методологічних засад, виокремлюючи роль людини і ставлячи його у центр своїх інтересів. Урбаністика дозволяє розглядати місто як особливе соціальне, історично обумовлено явище у тісній єдності з цивілізаційним розвитком суспільства. Урбаністика є суміжною та міждисциплінарною наукою, що інтегрує багато напрямів дослідження міста – економіку, екологію, культурологію тощо, але у своєму розвитку та дослідницькій праці вона безпосередньо спирається на соціологію міста та соціологію архітектури.

Контрольні запитання

Розкрийте місце архітектури в системі соціальних символів.

Охарактеризуйте погляди представників класичної соціології щодо взаємодії архітектури і суспільства.

Хто з вчених здійснив перші спроби предметно пов'язати сучасне суспільство з формами та змістом архітектури?

Проаналізуйте погляди П. Сорокіна щодо впливу культурних типів на архітектурні стилі.

Охарактеризуйте теорії, розроблені німецькими вченими в галузі соціології архітектури.

Чому соціологію архітектури відносять до інтегральної науки?

Яке місце займає соціологія архітектури в системі суміжних з нею наук?

Охарактеризуйте предметне поле соціології архітектури.

Розкрийте основні соціологічні підходи до аналізу архітектури.

Проаналізуйте лінії синтезу соціології архітектури з соціологією міста та урбаністикою.

Які функції виконують міста у житті сучасного суспільства?

.

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Соціологічне дослідження: сутність, основні види, етапи.
2. Програма соціологічного дослідження.
3. Методи збору соціологічної інформації.

Соціологічне дослідження: сутність, основні види, етапи

Як будь-яка інша наука, соціологія, крім системи нагромаджених знань (перш за все теоретичних), включає дослідницьку діяльність. **Соціологічне дослідження – це інструмент вивчення соціальних явищ в їх конкретному стані за допомогою методів, які дозволяють проводити кількісний і якісний збір, виміри, узагальнення, аналіз соціологічної інформації.**

Попит на соціологічне дослідження сформувався внаслідок потреб соціальної практики. Постачаючи інформацію про об'єкти, воно створює умови для наукового управління суспільством. Завдяки своїм пізнавальним можливостям соціологічне дослідження фіксує увагу на об'єктивних та суб'єктивних сторонах соціальних процесів, розкриваючи роль людського чинника в суспільному житті та створюючи можливість для виявлення соціальних проблем в тій чи іншій сфері.

Існує багато видів соціологічних досліджень згідно з різними критеріями поділу (див. табл. 2). Класифікація соціологічних досліджень допомагає дисциплінувати і систематизувати діяльність дослідника та забезпечити надійність і ефективність його роботи.

Будь-яке дослідження проходить кілька взаємопов'язаних **етапів**: підготовчий етап; збір та обробка інформації; етап аналізу; реалізація результатів дослідження. На *підготовчому* етапі соціологи встановлюють відносини із замовниками дослідження, вирішують найскладніші теоретичні та емпіричні питання (визначають методологічні орієнтири, розробляють методичні платформи), а також добирають виконавців, визначають терміни дослідження, вирішують питання оплати праці.

Таблиця 2

Основні види конкретно-соціологічного дослідження

За метою проведення	Теоретичне – спрямоване на вдосконалення й розвиток концептуальних засобів соціологічної науки. Емпіричне – має на меті розв'язання конкретної соціальної проблеми через пряму чи опосередковану реєстрацію подій, характерних для досліджуваних соціальних явищ і процесів, з використанням спеціальних методів і методик.
За типом логічних завдань	Розвідувальне (пошукове) дослідження – найпростіший вид соціологічного аналізу, спрямований на пошук, більш глибоке вивчення проблеми, шляхів її вирішення, апробацію

	<p>окремих підходів, методів, інструментів та процедур.</p> <p>Описове – більш складний вид аналізу, спрямований на відображення окремих елементів та структурних ознак об'єкта, його функцій та динаміки взаємовідносин, внаслідок чого отримують цілісне уявлення про досліджуване явище.</p> <p>Аналітико-експериментальне – найбільш глибокий і складний вид аналізу, метою якого є пошук причинно-наслідкових зв'язків, які лежать в основі досліджуваного об'єкта. Аналітико-експериментальне дослідження стає можливим завдяки розвідувальному і описовому соціологічному аналізу.</p>
За репрезентативністю	<p>Суцільне – спрямоване на вивчення усієї сукупності респондентів, які належать до певної спільноти або групи. Різновидом суцільного дослідження є перепис населення.</p> <p>Вибіркове – на відміну від суцільного опитування репрезентативною є лише група, яка представляє думку усієї генеральної сукупності.</p>
Залежно від статусу замовника та оплати праці	<p>Держбюджетні дослідження виконуються на замовлення державних установ.</p> <p>Госпрозрахункові дослідження виконуються за рахунок окремих підприємств, організацій та установ.</p>
За об'єктом	<p>Монографічні мають на меті вивчення соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником класу подібних об'єктів (робітники, студенти тощо).</p> <p>Порівняльні – спрямовані на вивчення об'єктів однакових за відповідними ознаками у різних умовах або за різними ознаками у різний час в однакових умовах.</p> <p>Панельні – порівнюються одні й ті ж особи, що належать до вибіркової сукупності, через однакові часові інтервали.</p> <p>Трендові (повторні) – проводяться на тому самому об'єкті без дотримання вимоги збереження попередньої вибірки.</p> <p>Генетичні – спрямовані на вивчення походження та розвитку соціальних об'єктів.</p>
За витратами часу	<p>Експрес-дослідження (триває від 1-2 тижнів до 1-2 місяців).</p> <p>Короткострокові дослідження (від 2 до 6 місяців).</p> <p>Середньострокові дослідження (від 6 місяців до 6 років).</p> <p>Довгострокові дослідження можуть (3 роки і більше).</p>
За масштабом проведення	<p>Міжнародні дослідження – спрямовані на вивчення процесів, явищ, які знаходяться у міжнародній сфері.</p> <p>Загальнонаціональні дослідження мають на меті вивчення об'єктів, які функціонують на суспільному рівні.</p> <p>Галузеві дослідження проводяться для вивчення об'єктів в певній сфері суспільного життя (управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, охорони здоров'я тощо).</p>

Далі йдуть процеси *збору даних* за допомогою методів, які є в арсеналі соціології, та її *обробки* на електронних пристроях з використанням математичного інструментарію для кількісної оцінки ролі різних чинників у дослідницькому процесі. На етапі *аналізу* проводять змістовий аналіз отриманих даних, роблять узагальнення, формулюють висновки, вивчають виявлені тенденції, закономірності, складають звіт про виконання дослідження та розробляють рекомендації щодо розв'язання досліджуваної проблеми. Завершується соціологічне дослідження *реалізацією отриманих результатів*. Останні можуть бути викладені у різній формі (у формі монографії, статей, доповідей або втілені в конкретних програмах, наказах, планах, заходах тощо).

Програма соціологічного дослідження

Програма є обов'язковим вихідним документом соціологічного дослідження, стрижнем дослідницького процесу. Без неї воно буде нагадувати пошук методом проб та помилок і зрештою може призвести до нераціонального використання грошей, зусиль, часу, одержання викривленої картини явища, що досліджується.

Програма – це виклад загальної концепції досліджуваного проекту, яка включає в себе програмування і правила процедур науково-практичної дослідницької діяльності.

Від того, як складена програма, залежить кінцевий результат дослідження, тому її розробці надається першочергове значення. Соціологія виробила низку вимог до програми дослідження. По-перше, вона має бути ясною та чіткою (елементи мають бути продумані відповідно до логіки дослідження). Інтуїтивний план не може замінити обґрунтованості усіх вихідних правил і процедур. Дотримання цього дає змогу учасникам дослідження координувати зусилля. По-друге, програма має характеризуватися логічною послідовністю усіх ланок. Так, не можна братися за розробку робочого плану без формулювання мети та завдань дослідження. Прорахунки в одній ланці спричиняють помилки в інших. По-третє, вона має бути гнучкою (за непередбачених обставин доводиться вносити корективи до вже сформульованих положень).

Програма дослідження виконує три основні функції: теоретико-методологічну, яка дозволяє визначити наукову проблему дослідження, підготувати умови для її вирішення; методичну, яка передбачає визначення методів збору й аналізу даних; організаційну, яка дозволяє спланувати діяльність дослідника на всіх етапах.

Відповідно до цих функцій структура програми складається з методологічного, методичного та організаційного розділів. Методологічний починається обґрунтуванням наукової проблеми. **Наукова проблема** – це форма питальних висловлювань, які характеризуються невизначеністю, що підлягає осмисленню та науково-практичному вирішенню. Наукова проблема породжується соціальною дійсністю (соціальна проблема) або протиріччям між знаннями про потреби суспільства в певних діях і незнанням засобів здійснити ці дії (наукова проблема). Вона формулюється соціологом у формі питань, на вирішення яких спрямована пізнавальна діяльність.

Здійснення логічного аналізу наукової проблеми (системного і функціонального) вимагає міждисциплінарного підходу до її розробки (використання соціологами знань інших дисциплін – філософії, економіки, політології, психології, правознавства тощо). Це специфічна риса емпіричного дослідження. Лише після логічного аналізу наукової проблеми дослідники можуть сформулювати проблемну ситуацію.

Проблема стає очевидною, коли фіксується в соціальному явищі, шляхом виокремлення об'єкта та предмета дослідження. **Об'єктом соціологічного дослідження** є сфера соціальної дійсності, яка виступає носієм проблемної ситуації і на яку спрямована пізнавальна діяльність. Цими сферами можуть бути соціальні групи, спільноти, інститути, процеси, явища. У програмі дослідження фіксуються основні ознаки об'єкта (просторові – країна, регіон, місто, підприємство тощо; часові – період початку і закінчення дослідження; галузеві – промисловість, освіта, медицина; соціально-демографічні – стать, вік, освіта, сімейний стан тощо). **Предметом дослідження** є найсуттєвіші властивості й відносини об'єкта, пізнання яких важливе для вирішення завдань, закладених у програму. Предмет дослідження формується на основі об'єкта, але не збігається з ним. Один об'єкт (наприклад, соціальна група) можна вивчати для вирішення різних завдань, отже, він передбачає безліч предметів.

Визначення об'єкта й предмета є умовою цільової орієнтації дослідницького процесу, від якої залежить уся логіка його здійснення і пізнання. **Мета дослідження** – це загальна спрямованість дослідження, очікуваний кінцевий результат. **Завдання дослідження** – це сукупність цільових установок, спрямованих на аналіз і розв'язання проблеми, або іншими словами – це ієрархізовані засоби досягнення мети. Завдання (основні й неосновні, додаткові) визначають поетапність вирішення поставленої проблеми. Це допомагає дослідникам контролювати й

узагальнювати результати, які отримують на різних етапах дослідження, не відхилитися від головного й не втрачати з поля зору другорядного.

Точна фіксація характеристик, з яких складається предмет дослідження, досягається використанням наукових понять, що існують в межах певної теоретичної системи, на основі якої будується дослідження. Крім того, поняття будуть використані при побудові інструментарію для збирання даних, їх аналізі та розробці рекомендацій та соціологічних технологій. Тому наступним кроком методологічного розділу є теоретичне уточнення і аналіз основних понять, які подані в концептуальній моделі проблемної ситуації та предметній сфері аналізу. Як відомо, поняття рухливі (змінюється їх об'єм, поглиблюється зміст, розширюються межі використання, що обумовлює різне тлумачення). Тому робота з поняттями складається з 2 етапів: теоретичного уточнення (теоретичної інтерпретації) та емпіричної інтерпретації і операціоналізації. **Теоретичне уточнення** передбачає співвідношення понять з певною теоретичною системою та досягненням однозначності в розумінні змісту понятійного апарату. **Емпірична інтерпретація** – це пошук емпіричних значень поняття у термінах, які пояснюють його зміст. Вона допомагає встановити, за якими напрямками має відбуватися збір даних. **Операціоналізація** – це визначення поняття через фіксацію емпіричних ознак. Мета цієї процедури – конкретизація змісту поняття, яка дає змогу вийти на його прояви, що піддаються фіксації й виміру. Результати цієї процедури важливі для складання анкети. Емпіричні ознаки понять, які виокремлені в ході емпіричної інтерпретації та операціоналізації, складуть основні блоки запитань анкети. Наприклад, якщо предметом дослідження є економічна активність української молоді, то це поняття може мати, зокрема, такі емпіричні ознаки як участь у створенні суб'єктів господарювання, праця на підприємстві, раціоналізаторська діяльність на виробництві.

Вихідне теоретичне знання про проблему дослідження формується як гіпотетичне. **Гіпотеза** – це наукове припущення, в якому знання має вірогідний характер і придатне для роздумів про незрозуміле, неясне, що стало предметом дослідження, і яке висувається для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ, процесів. Гіпотеза може бути підтверджена або спростована в ході дослідження. Вона є поєднувальною ланкою між теоретичною концепцією та емпіричною базою дослідження. Як сказав Д. Менделєєв, при дослідженні краще мати хибну гіпотезу, ніж не мати жодної.

Найпростіший приклад гіпотези можна навести при опитуванні громадян щодо їх намірів голосувати на виборах. До анкети, як правило, у вигляді варіантів відповідей вносяться не всі кандидати (партії), які балотуються, а лише ті, які, згідно з обґрунтованою гіпотезою соціолога, мають шанси бути обраними. Для тих респондентів, які мають намір голосувати за інших кандидатів (інші партії), існує варіант відповіді «інші».

Гіпотези поділяють на описові (припущення щодо структурних та функціональних зв'язків об'єкта), пояснювальні (уявлення про причинно-наслідкові залежності у соціальних процесах та явищах, які вивчаються та вимагають експериментальної перевірки), прогнозів (містять припущення, які розкривають тенденції та закономірності об'єкта).

Методичний розділ програми починається обґрунтуванням вибору індивідів, серед яких проводитиметься дослідження. Сутність вибіркової процедури розкривається за допомогою таких термінів як генеральна та вибірка сукупності. **Генеральна сукупність** – обмежений територіально та у часі об'єкт дослідження. **Вибіркова сукупність** – частина генеральної сукупності, яка становить суму вихідних одиниць спостереження, вивченню та аналізу, свого роду мікромодель генеральної сукупності.

Початок теоретичної розробки вибіркової процедури було покладено американським соціологом Дж. Геллапом. У 1936 р. на виборах Президента США основними кандидатами були діючий Президент Ф.Д. Рузвельт та А. Лендон. Журнал «Літературний дайджест» перед виборами опитав 2 мільйони виборців за адресами з телефонних книг та списків реєстрації автомобілістів. За результатами опитування, А. Лендон випереджав конкурента на 15%. Натомість Дж. Геллап, застосувавши статистично випадкову вибірку, опитав лише кілька тисяч людей та повідомив, що вперед веде Рузвельт. Саме останній і був переобраний. Причиною похибки журналу було те, що громадяни, які ним були опитані, представляли лише заможні верстви населення, які голосують частіше за республіканців і до того ж представляють меншість населення. Натомість незаможні американці частіше підтримують демократів. Тому респонденти журналу не представляли точно зрізу населення. Принципи відбору, які застосував Дж. Геллап, давали змогу краще зберегти серед респондентів співвідношення основних соціальних груп. З того часу соціологи приділяють значну увагу принципам обґрунтування вибірки.

Відтак якість вибірки вимірюється її **репрезентативністю**, тобто мірою наближеності вибірки до пропорцій генеральної сукупності. Вона забезпечується стратегією й процедурою формування вибірки, розрахунком її мінімального обсягу, який здатний забезпечити необхідну

точність результатів. Досягти 100%-ї репрезентативності неможливо. Тому якість вибірки також вимірюється **похибкою (або помилкою) репрезентативності**, тобто відхиленням пропорцій вибіркової сукупності від генеральної. Підвищена надійність результатів дослідження припускає похибку до 3%, звичайною є похибка у 3-10%, наближеною – 10-20%, орієнтовною – 20-40%, приблизна – понад 40%.

В основі вибірки лежить закон великих чисел, згідно з яким сукупна дія великої кількості соціальних суб'єктів має наслідком результат, який не залежить від випадку. Саме на цьому базував дії у вищенаведеному прикладі Дж. Гелап.

*Елементи генеральної сукупності, які підлягають аналізу (опитуванню, інтерв'юванню), називають **одиницями відбору**. Ознаки об'єкта, що підлягають вивченню (шум, запилення тощо), називають **одиницями спостереження**.*

В програмі соціологічного дослідження обов'язково вказується, який тип вибірки використовується і чому, яким є обсяг вибіркової сукупності.

Подальшим етапом методичного розділу програми є обґрунтування методів дослідження. Обґрунтувати їх означає вибрати ті, які найбільш відповідають розв'язанню завдань пізнання. Оскільки жоден з методів не є універсальним і характеризується чітко окресленими пізнавальними можливостями, то кожен з них має свої плюси та мінуси.

Таблиця 3

Основні способи формування вибіркової сукупності

Простий випадковий відбір (вибірка першого зустрічного, поштове опитування, метод снігової кулі)	Передбачає, що всі елементи генеральної сукупності одержують однакову ймовірність потрапляння у вибірку
Систематичний (механічний) відбір	Відбір із списку з певним кроком (через 10, 20, 50 тощо чол.).
Гніздовий відбір	В якості одиниць дослідження відбираються не окремі респонденти, а групи, в яких проводять опитування.
Серійна вибірка	Передбачає виділення статистичних серій як сукупності складових досліджуваного об'єкта.
Стратифікаційна вибірка	Застосовується до неоднорідних генеральних сукупностей. Страти (верстви) виділяють за однією чи більше ознаками, пов'язаними з історичними, природними, психічними, економічними аспектами діяльності об'єкта.
Метод квотової вибірки	Застосовують, коли до початку дослідження відомі широкі дані про контрольні ознаки

	елементів генеральної сукупності. Параметр квоти – це окремі показники контрольної ознаки (числа, поняття або знаки). Чисельність квотних ознак не повинна бути великою і на практиці не перевищувати 2-3 показників.
Багатоступеневий відбір	Використовується для дослідження великих генеральних сукупностей із складною структурою. Процес формування вибірки охоплює декілька етапів, на кожному з яких використовується певний із наведених методів.

Організаційний розділ програми передбачає складання робочого плану дослідження. В ньому поетапно намічаються терміни проведення роботи, фіксуються виконавці, складається кошторис витрат, улаштовується чисельність співробітників. Робочий план складається на базі стратегічного плану і відображає основні процедурні заходи. Завершення розробки плану дослідження є формальною підставою для початку робіт безпосередньо на об'єкті дослідження.

Методи збору соціологічних даних

Методи збирання соціологічних даних забезпечують перехід від теоретичного знання про предмет дослідження до його емпіричного опису та аналізу. Основними з них є метод спостереження, метод експерименту, аналіз документів та метод опитування.

Метод **спостереження** запозичений з природничих наук. У соціології він визначається як *планомірне цілеспрямоване сприйняття явищ, пряма реєстрація подій очевидцем у процесі їх розгортання*. Це важливе джерело отримання соціологічної інформації на стадії розвідки, на етапі складання програми. Цей метод створює можливість для безпосереднього сприйняття поведінки людей у конкретних умовах, опису взаємодії індивідів. Проте спостереження фіксує здебільшого поверхові поведінкові факти, зовнішні властивості об'єктів. Ціннісні орієнтації соціолога можуть накласти відбиток на процес спостереження і стати джерелом викривлення даних, тому воно частіше використовується разом з іншими методами. Розрізняють спостереження:

– **залежно від місця спостерігача:** *невключене* або зовнішнє (дослідник діє ззовні, поза об'єктом, що вивчається, залишаючись непомітним і не впливаючи на досліджуваний процес своєю присутністю) та *включене* (передбачає участь спостерігача в досліджуваній ситуації, контакт з людьми, за якими ведеться спостереження);

– **за мірою формалізації:** *неконтрольоване* або нестандартизоване, неструктуроване, вільне (характеризується

відсутністю жорстких приписів ззовні – дослідник користується лише принциповим планом при спостереженні) та *контрольоване* або *стандартизоване*, структуроване (передбачає сувору регламентацію процедури спостереження, часу й вибраного об'єкта);

– **за місцем проведення**, умовами і специфікою організації: *польове* (проводиться при безпосередньому контакті з об'єктом, що вивчається) та *лабораторне* (проводиться в штучно створених умовах);

– **за регулярністю проведення**: *систематичне* (регулярна фіксація дій, ситуацій, процесів протягом певного періоду) та *випадкове* (спостереження, яке не планується наперед).

До спостереження умовно можна віднести **соціальний експеримент**. Застосування цього методу стало можливим завдяки зростанню емпіричних досліджень, удосконаленню процедур обстеження, розвитку математичної логіки, статистики й теорії ймовірності. Експеримент використовується тоді, коли треба розв'язати завдання, пов'язані з реагуванням соціальної групи на внутрішні та зовнішні фактори, які вводяться у штучно створених та контрольованих умовах. Внаслідок експерименту створюється можливість з'ясувати причини появи та зміни соціальних явищ, а багаторазовий повтор досліду сприяє нагромадженню кількісних характеристик, за якими можна робити висновки про типовість чи випадковість. **За характером об'єктів** розрізняють економічні, правові, педагогічні, психологічні тощо експерименти, **за специфікою завдань** – науково-дослідні та практичні. Недоліком соціального експерименту є те, що штучні умови, в яких він проводиться, можуть порушити природність перебігу соціального явища.

Аналіз документів порівняно з попередніми методами має більші пізнавальні можливості. В окремих напрямках соціологічних досліджень (наприклад, у промисловій соціології) аналіз документів є домінуючим. З нього починаються практично усі дослідження. Відбір документів зумовлюється проблемою, предметом, цілями, завданнями, організаційними можливостями дослідника. Останній має добре орієнтуватися в багатоманітності документів, тому соціологія здійснює їх класифікацію. **За статусом** документи поділяють на *офіційні* (правові акти, заяви, плани роботи, звіти виробничих колективів тощо) та *особисті* (документи, складені з ініціативи працівників, які містять особисту думку щодо досліджуваних проблем). **За цільовим** призначенням розрізняють *спеціальні* документи, які складаються безпосередньо для дослідження (анкети, плани, протоколи спостережень, дані експерименту) та *побічні* (довідкові видання, літературно-художні твори, інша література). **За**

рівнем обробки даних виділяють *первинні* документи, які складаються на базі прямого спостереження чи опитування (звіти з емпіричних досліджень, протоколи зборів тощо) й *вторинні* (обробка, узагальнення, опис, зроблені на основі первинних документів). **За змістом** документи класифікують на *правові, історичні, економічні, технічні* тощо.

Найбільш поширеним у соціології є метод **опитування**. Під час опитування об'єктивний матеріал, зібраний за допомогою інших методів (спостереження, аналізу документів), доповнюється інформацією про суб'єктивне сприйняття предмета дослідження. При опитуванні реєструють й мотиви, й результати діяльності індивідів. Джерелом інформації є усні чи письмові висловлювання респондентів про стан громадської думки та суспільної свідомості, об'єктивних явищ та процесів не лише в теперішньому а й у минулому та майбутньому. Існують два основних види опитування – інтерв'ю та анкетне опитування.

Інтерв'ю – метод одержання даних шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом (носієм знань). За технікою проведення розрізняють *вільне* (коли немає плану і завчасно сформульованих питань), *фокусоване* (вивчення громадської думки щодо конкретної події, факту, ситуації), *стандартизоване (формалізоване)* (коли формулювання питань, їх порядок, кількість та перелік можливих відповідей, їх дозування і форма запису передбачаються заздалегідь) інтерв'ю. Перевага інтерв'ю полягає в тому, що завдяки прямому контакту з респондентом є можливість отримати малодоступну для інших методів інформацію, зокрема, зафіксувати підтекст емоційного забарвлення, зовнішніх реакцій співрозмовника, зробити висновки про його ставлення до предмета розмови, про щирість його відповідей.

Анкетне опитування передбачає реєстрацію відповідей опитуваним. Воно може застосовуватися у дослідженні будь-якої соціальної проблеми, якщо для її розв'язання потрібна інформація про явища суспільної та індивідуальної свідомості (потреби, інтереси, мотиви, установки, думки, ціннісні орієнтації індивідів чи груп). **Анкета** – *впорядкований за змістом і формою набір запитань, спрямованих на розкриття змісту досліджуваної проблеми*. Існують різні види анкетування: через пресу (анкета друкується у журналах та газетах, а відповіді пересилаються в редакцію); поштове (анкети і відповіді пересилаються поштою); роздаткове (анкети роздаються безпосередньо респондентам). Поштове та пресове опитування дають низький відсоток повернення заповнених анкет, що потребує від соціолога додаткових зусиль для забезпечення

репрезентативності. Ефективність роздаткового анкетування залежить не лише від змісту й структури анкети, а й від особистих якостей анкетера.

Важливе значення має структура анкети, види і розташування запитань. Анкета складається з: **вступної частини** (вказується, хто, з якою метою проводить опитування, формулюються правила заповнення анкети і порядок її повернення, гарантується анонімність і використання результатів у наукових цілях); **основної частини**, яка включає запитання: *вступні* (контактні), мета яких зацікавити респондента, залучити його до роботи; *головні*, які «постачають» сутнісну інформацію, зміст якої визначається цілями і завданнями дослідження, *контрольні запитання* для уточнення інформації; (основна частина може поділятися на блоки питань, які відповідають кожному окремому завданню дослідження); **паспортички** (питання для з'ясування соціально-демографічних характеристик респондентів); **заключної частини** (що включає питання, які мають зняти психологічне напруження у респондентів).

Питання анкети поділяються:

- *за змістом*: питання про факти, про дії в минулому, про знання, мотиви, думки, оцінки, про особистість респондента;
- *за формою*: відкриті (не пропонують можливі варіанти відповідей), закриті (містять повний набір варіантів відповідей, із яких респонденту слід вибрати один або декілька), напівзакриті (є варіанти відповідей, водночас респондент може надати свій варіант);
- прямі (безпосередні запитання про соціальний факт) та непрямі (дають опосередковану інформацію про факти);
- *за функціями*: вступні або контактні (їх мета – зацікавити респондента, залучити його до роботи), основні (спрямовані на збір інформації про зміст досліджуваного явища), питання-фільтри (мають на меті виявити некомпетентних респондентів), контрольні або «питання-пастки» (використовуються для перевірки правдивості інформації, яку дають респонденти), буферні (для розмежування тематичних блоків), уточнюючі (для уточнення інформації).

Для аналізу міжособистісних відносин в малих групах (3-20 чол.) застосовують **соціометричний метод** опитування. За його допомогою можна отримати дані про позиції індивідів в групі, зокрема, про типи міжособистісних відносин, неформального лідера, про міру диференціації та згуртованості в групі тощо. Цей метод базується на соціопсихологічній теорії Я. Морено, згідно з якою, зміна психологічних відносин в малій групі є основною умовою зміни соціальних відносин у суспільстві. У процедурному аспекті соціометрія – це поєднання методики опитування

та алгоритмів математичного обчислення вимірювань. Взаємини між членами групи з'ясовуються на основі таких процедур: позитивний вибір (виражене бажання індивіда до співробітництва з іншими), відхилення або негативний вибір (небажання співробітництва), опускання (залишення одним індивідом іншого поза власною увагою) тощо.

Соціометричний метод передбачає вироблення соціометричного критерію (запитань), які задають усім членам групи для з'ясування взаємин між ними. Соціометричні критерії поділяють на: комунікативні (як індивід бачить своє оточення), гностичні (для відображення уявлень індивіда щодо того, як до нього ставляться інші індивіди), дихотомічні (дають змогу точніше з'ясувати відносини в групі), ранжування (ранжування індивідами своїх стосунків з іншими членами групи).

Під час соціометричного тесту використовуються соціометричні анкети або картки, в яких кожен член групи має зафіксувати ставлення за вказаними критеріями. Результати заносять у соціоматрицю (таблицю). Її аналіз допомагає наочно бачити стосунки в колективі (хто в ньому лідер, хто в ізоляції, кого частіше за інших обирають, а кого відхиляють).

Коли в процесі соціальної роботи виникає потреба оцінити такі сторони об'єкта, самооцінка яких може виявитися неможливою або спотвореною, застосовують **експертне опитування**. Використання експертних оцінок у соціологічному дослідженні дає змогу підвищити рівень соціального управління. Оцінки компетентних осіб – експертів, які володіють глибокими знаннями про об'єкт дослідження, мають велике значення у вирішенні завдань соціального прогнозування і проектування.

Контрольні запитання

Розкрийте сутність соціологічного дослідження.

Дайте класифікацію основних видів соціологічного дослідження і вкажіть, коли вони використовуються.

З яких етапів складається процес соціологічного дослідження і які процедури проводяться на кожному з них?

Що таке програма соціологічного дослідження і яку роль вона грає в дослідницькому процесі?

З яких компонентів складається програма соціологічного дослідження? Розкрийте сутність і структуру кожного із них.

Що таке інтерпретація понять і яка її роль в організації та проведенні соціологічного дослідження?

Яка роль наукової гіпотези у дослідницькому процесі?

Що таке вибірка? Розкрийте ключові поняття вибіркового процесу.

Що означає обґрунтування методів соціологічного дослідження?

Назвіть основні методи соціологічного дослідження і розкрийте їх пізнавальні можливості.

Чому метод соціологічного опитування є найбільш поширеним у соціології?

СЛОВНИК СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Агент соціалізації – соціальні структури, які вводять людину в світ соціального, завдяки яким на індивіда транслюються соціальний досвід, соціальні норми.

Адаптація – пристосування індивіда до існуючих в спільноті соціальних норм.

Анкета – впорядкований за змістом і формою набір запитань, спрямованих на вивчення громадської думки.

Аномія – стан суспільства, за якої значна частина його членів, знаючи про існування норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Архітектурний простір – матеріальна основа соціальних практик розділення часу; ознака архітектурної споруди, організована для соціально значущої цілі, вміщує людину та сприймається ним.

Бюрократія – система адміністративного управління, якій властиві ієрархічність, чіткий розподіл обов'язків, система правил; призначення службовців.

Аудиторія – об'єднання людей на чолі з комунікатором.

Аутгрупи – групи, до яких члени інгрупи відносяться як до чужих.

Вибіркова сукупність – частина генеральної сукупності, яка становить суму вихідних одиниць спостереження, вивчення та аналізу, мікромодель генеральної сукупності.

Вторинні групи – більш численні групи, які можуть складатись з двох, або кількох первинних груп, та в яких спілкування індивідів як безпосереднє, так і формалізоване.

Генеральна сукупність – обмежений територіально та у часі об'єкт дослідження.

Гіпотеза – наукове припущення, в якому знання носить вірогідний характер і придатне для роздумів про неясне, що стало предметом дослідження, яке висувається для можливого пояснення соціальних фактів, явищ, процесів і яке треба підтвердити або спростувати.

Глобалізація – процес зростання взаємозалежності суспільств, який розгортається у всесвітньому масштабі.

Глобалізм – сукупність поглядів на глобалізацію, які полягають в позитивній її оцінці і розглядають її як найважливіший процес у світі.

Девіантна поведінка – практичний прояв соціальної девіації, поведінка, що не відповідає суспільним цінностям і нормам, як моральним, так і правовим.

Десоціалізація – процес втрати людиною своєї соціальної якості.

Дисфункція соціального інституту – невиконання соціальним інститутом соціальної функції. Виявляється у нечіткості цілей діяльності інституту, розмитості, невизначеності функцій, невідповідності інституту потребам суспільства, зниженні його авторитету у суспільстві, персоналізації діяльності інституту.

Емпірична інтерпретація понять – етап соціологічного дослідження, складова програми дослідження, яка полягає в конкретизації змісту, пошуку емпіричних значень понять, які використовуються при проведенні дослідження.

Емпірична соціологія – складова соціології, яка займається розв'язанням практичних завдань керування суспільними процесами, розробкою засобів соціального контролю та соціальної інженерії на рівні конкретно-соціологічних досліджень.

Етикет – норма культури, встановлений порядок поведінки людини в рамках певної соціальної групи.

Етнометодологія – теоретичний напрям в соціології, послідовники якого основною методологією осягнення сенсу і сутності соціологічних явищ вважали проникнення у смислові структури повсякдення.

Завдання соціологічного дослідження – це сукупність цільових установок, спрямованих на аналіз і розв'язання проблеми, ієрархізовані засоби досягнення мети.

Звичай – неписані правила поведінки, форми регуляції діяльності людей, які відтворюються у суспільстві, соціальній спільності і є звичними для їх представників.

Індивід – окремий представник соціальної спільності.

Індивідуальність – сукупність відмінностей людини від інших індивідів.

Індустріальне суспільство – суспільство, яке базується на поглибленому поділі суспільної праці, промисловості як основній галузі господарства, ринку як фундаменті суспільних взаємодій, домінуванні індустріального технологічного укладу в більшості суспільних сфер.

Інгрупи – соціальні групи, які індивід визнає як «свої» і до яких він відчуває свою належність.

Інституціоналізація – процес утворення соціального інституту.

Інтерв'ю – метод одержання соціологічної інформації шляхом цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом (носієм даних).

Інтеріоризація – етап соціалізації, змістом якого є перетворення внутрішньої структури особистості під впливом діяльності людини у складі соціальної спільноти.

Квазігрупа – нестійка, неформальна сукупність людей, об'єднана, як правило одним або дуже невеликою кількістю типів взаємодії, що має невизначену структуру і систему цінностей і норм.

Класи суспільні – а) великі групи людей, що розрізняються за їх місцем у системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю у суспільній організації праці, а, отже, за способами отримання та розмірами частки суспільного багатства, якою вони володіють (за В. Леніним); б) статусні групи, рисами яких є соціальний престиж, особливий стиль життя, певне місце у здійсненні влади у суспільстві (за М. Вебером).

Конформізм – підпорядкування груповому тиску, пасивне пристосуванство.

Культура – інтегральне явище, що відображає суспільне життя з боку цінностей, стандартів, норм, завдяки яким люди взаємодіють і розуміють одне одного.

Культурний релятивізм – підхід до оцінки мотивів поведінки і цінностей інших груп з позицій їх культури.

Макросоціологія – складова соціології, що орієнтується на дослідження великих соціальних спільнот, систем і груп, на вивчення глобальних соціальних процесів, законів і закономірностей суспільного життя людства в цілому, у сукупності його основних підсистем.

Мезосоціологія – складова соціології, яка своїм дослідженням робить соціальні спільноти і групи, громади, соціальні інститути, соціальні рухи, добровільні асоціації тощо – тобто те, що є посередником між індивідом та суспільством.

Мета соціологічного дослідження – загальна спрямованість дослідження, очікуваний кінцевий результат.

Метод в соціології – спосіб побудови та обґрунтування соціологічних знань, сукупність прийомів, процедур і операцій практичного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

Методологія – сукупність принципів та установок, які передують отриманню соціологічного знання та зумовлюють способи, методи його отримання, характер теоретичної та практичної соціологічної діяльності.

Мікросоціологія – галузь соціологічного знання, пов'язана з аналізом повсякденної взаємодії між людьми, соціальних процесів і явищ у порівняно невеликих соціальних системах.

Модернізація – сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві в процесі індустріалізації та засвоєння науково-технічних досягнень.

Мотив – внутрішній збудник діяльності людини.

Натовп - квазігрупа, характерною рисою якої є гранично малий діапазон взаємодій її членів, що зводиться майже виключно до спільного схвалення або спільного засудження.

Національна культура – сукупність символів, вірувань, цінностей, норм, зразків поведінки, які характеризують людську спільноту в тій чи іншій країні.

Неформальна організація – сукупність індивідів, малих груп, для якої характерна система соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісного і міжгрупового спілкування, що виникла спонтанно.

Неформальні соціальні групи – групи, соціальні зв'язки і відносини всередині яких формуються під впливом певного соціокультурного середовища, в якому ці групи виникають, в процесі діяльності їх членів для досягнення поставленої мети.

Обряд – традиційна символічна колективна дія, яка супроводжує важливі моменти життя людини і суспільства, покликана сприяти зміцненню соціальних зв'язків.

Одиниці відбору – елементи генеральної сукупності, які підлягають аналізу.

Одиниці спостереження – ознаки об'єкта соціологічного дослідження, які підлягають вивченню.

Операціоналізація понять – етап соціологічного дослідження та складання його програми, який полягає у розкритті понять через фіксацію емпіричних ознак.

Особистість – конкретна людина як система стійких властивостей, що реалізуються в процесі становлення соціальних зв'язків, в соціальних інститутах, культурі.

Первинні групи – невеликі за чисельністю, тісно інтегровані соціальні групи члені якої за рахунок частих повсякденних контактів добре знають один одного та тісно пов'язані між собою (сім'я, група друзів, студентська група, мешканці одного житлового будинку, відділ в установі).

Позитивізм – провідний напрям в соціології XIX ст., який характеризується вимогою того, щоб наука мала справу лише з об'єктами, які піддаються спостереженню.

Поняття – форма мислення, що відображає загальні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їхніх визначеннях.

Порядок соціальний – взаємодія учасників суспільного життя, результатом якої є сталість та цілісність спільноти.

Потреба – базова основа поведінки людини.

Постструктуралізм – напрям в соціології, основним об'єктом дослідження в якому є тексти в їх відношенні до інших текстів, а не до зовнішньої реальності.

Похибка (помилка) репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності від генеральної сукупності за певними ознаками.

Предмет соціології – це відтворення соціальної дійсності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих закономірних зв'язків і відносин цієї дійсності. Це найбільш значущі властивості, сторони, характеристики об'єкта, які підлягають безпосередньому вивченню або пізнання яких особливо важливе для вирішення певної проблеми.

Престиж – поняття, що відображає значущість особи чи соціальної групи у суспільстві.

Прикладна соціологія – практична частина соціологічної науки про специфічні закони становлення, розвитку та функціонування конкретних соціальних систем, процесів, структур, організацій та їх елементів. Вона вивчає процеси, які відбуваються в певних соціальних підсистемах, конкретні соціальні спільноти, організації.

Проблема соціологічного дослідження – форма питальних висловлювань, які характеризуються невизначеністю, що підлягає осмисленню та науково-практичному вирішенню.

Програма соціологічного дослідження – це виклад загальної концепції досліджуваного проекту, яка включає в себе програмування і правила процедур науково-практичної дослідницької діяльності.

Прогрес – вдосконалення, перехід від нижчих до вищих форм соціальної організації, зростання еволюційних можливостей суспільства.

Професійна культура – культура соціальних груп, що займаються професійною діяльністю.

Регрес – деградація, спрощення.

Репрезентативність – міра наближеності вибірки до пропорцій (параметрів) генеральної сукупності.

Ресоціалізація – процес інтеграції людини в нові соціальні структури внаслідок зміни соціальних умов.

Респондент – елемент генеральної сукупності соціологічного дослідження, який підлягає опитуванню.

Референтна група – це реальна або уявлена соціальна група, яку індивід сприймає як еталон, з яким він співвідносить своє соціальне становище, поведінку та установки, і до якої він прагне потрапити.

Ритуал – вид обряду, який є формою складної символічної поведінки, що історично склалася, впорядкована система дій, яка

покликана підкреслити особливу цінність і значимість для людини певних соціальних відносин або процесів.

Символічний інтеракціоналізм – напрям в соціології, який зосереджується на вивченні взаємодії в її символічному вираженні (мові, жестах тощо). Виходить з позицій, що індивіди поводяться з речами відповідно до суті, яку ці речі мають для них і яка виявляється у процесі соціальної взаємодії. Виник як альтернатива функціоналізму.

Системна якість – надіндивідуальна якість, яка виникає на рівні суспільства завдяки взаємодії індивідів.

Ситуація конфлікту – зовнішні обставини в суб'єктивній інтерпретації індивіда, накопичені протиріччя, пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії, що об'єктивно створюють підґрунтя для протиборства між ними.

Соціалізація – процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою включення його як дієздатного суб'єкта в систему суспільних відносин.

Соціальна взаємодія – це процес взаємного впливу індивідів, соціальних груп та спільнот одних на інших.

Соціальна дія – будь-яка дія соціального суб'єкта, спрямована на забезпечення своїх потреб та інтересів.

Соціальна група – сукупність індивідів, якій властиві спільні інтереси, установки і орієнтації, нормативна регламентація спільної діяльності людей у межах просторово-часового континіуму.

Соціальна девіація – вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам та визнаним стандартам поведінки.

Соціальна дійсність – об'єкт пізнання соціології, створюється в процесі соціальних взаємодій суб'єктів, є результатом їх свідомості та життєдіяльності.

Соціальна еволюція – внутрішньо єдина система соціальних змін, які поступово ведуть до нових форм соціальних взаємодій, пов'язаних з пристосуванням до нових умов функціонування суспільства.

Соціальна мобільність – процес переміщення соціальних суб'єктів між елементами соціальної структури.

Соціальна норма – вимоги, побажання і очікування відповідної поведінки, яка схвалюється суспільством.

Соціальна організація – цілісна функціонально-цільова система, що має притаманну їй соціальну структуру, свої функції, ієрархізовану

взаємодію між індивідами, групами та структурними підрозділами, створену для задоволення потреб індивідів та всього суспільства.

Соціальна роль – відносно постійна та внутрішньо пов'язана система дій, які є реакціями на поведінку інших осіб, яка протікає згідно з встановленими зразками, наслідування яким група очікує від своїх членів.

Соціальна система – це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми та цінності, які мають стійкий характер і відтворюються в історичному процесі.

Соціальна спільність – сукупність індивідів, відрізняється соціальними зв'язками та відносною цілісністю.

Соціальна спільнота – сукупність індивідів, що її можна емпірично зафіксувати, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю виступати самостійним суб'єктом соціальної дії.

Соціальна структура суспільства – сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою, упорядкованих стосовно одна іншої соціальних спільностей, соціальних верств, станів і відносин між ними.

Соціальна якість людини – сукупність взаємопов'язаних елементів, зумовлених соціальною взаємодією особистості: мета діяльності, статуси, соціальні ролі, норми і цінності, сукупність знань, рівень освіти, соціально-психологічні особливості тощо.

Соціальне – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне проектування в архітектурі – процес створення матеріального оточення, здатного задовольнити соціальні потреби людей, які знаходяться всередині його (за Р. Соммером).

Соціальний закон – це об'єктивні, істотні, необхідні, стійкі та такі, що повторюються, причинні зв'язки між соціальними явищами та процесами як в окремих соціальних системах та підсистемах, так і в суспільстві в цілому, що виникають внаслідок масової діяльності людей.

Соціальний зв'язок – залежність та сумісність індивідів та соціальних груп.

Соціальний інститут – стійка форма організації соціальної діяльності і соціальних відносин, комплекс, який є, з одного боку, сукупністю нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статусів, призначених для задоволення конкретних потреб, а з іншого – соціальн

утворення, створення для використання ресурсів суспільства у формі інтеграції для задоволення цих потреб.

Соціальний контроль – практика усіх видів соціальних груп з визначення і заохочення поведінки, що відповідає соціальним нормам і застосуванню санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми.

Соціальний конфлікт – зіткнення індивідів, соціальних груп та спільнот, організацій, яке відбувається внаслідок загострення протиріч між інтересами, цінностями, поглядами; один зі способів розв'язання соціальних суперечностей.

Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства або його окремих підсистем.

Соціальний статус – місце індивіда чи соціальної групи в суспільній ієрархії.

Соціальний тип – сукупність повторюваних якостей людини як соціальної істоти.

Соціальні відносини – відносно стійкі та самостійні зв'язки між індивідами та соціальними групами, що займають різне становище в суспільстві.

Соціальні зміни – зміни в певних сферах суспільства, які призводять до якісно нового стану соціальної взаємодії, соціальної структури суспільства.

Соціальні кола – найбільш стійкі квазігрупи, взаємодія всередині яких спрямована практично виключно на обмін інформацією і які можна визначити як соціальні спільноти, створені з метою обміну інформацією між їх членами.

Соціологічне дослідження – інструмент соціологічного вивчення соціальних явищ в їх конкретному стані за допомогою методів, які дозволяють проводити кількісний і якісний збір, виміри, узагальнення, аналіз соціологічної інформації.

Соціологія – поліцентрична, поліпарадигмальна наука, що вивчає форми, закони та закономірності конструювання, функціонування і розвитку соціальної дійсності через взаємодію індивідів, їх груп та спільнот.

Соціологія конфлікту – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає природу і закономірності виникнення та розвитку соціального конфлікту як соціального явища, типологію і соціальну роль, засоби запобігання ним, попередження та розв'язання, а також методи управління ними.

Соціологія особистості – спеціальна соціологічна теорія, що вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин.

Соціометрія – метод соціологічного дослідження, що використовується при вивченні взаємодій у малих групах та базується на поєднанні методики опитування та алгоритмів математичного обчислення первинних вимірювань.

Спеціальні соціологічні теорії – це соціологічні знання середнього рівня, які вивчають окремі соціальні спільноти у їх конкретному стані (соціологія малих груп, соціологічне вивчення соціальної структури, соціологія окремих професійних груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді, етносоціологія тощо), соціальні інститути, соціальні процеси (соціологія конфлікту соціологія вивчення мобільності міграційних процесів, масової комунікації, масових соціальних рухів, злочинності, самогубств). До спеціальних соціологічних теорій відносять також соціологію особистості та ті теоретичні побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування.

Спостереження – метод соціологічного дослідження, який полягає у сприйнятті явищ, прямій реєстрації подій очевидцем.

Статусний набір – сукупність символів соціального статусу.

Страта (соціальна) – велика група людей, загальною ознакою яких є виробничі, політичні, демографічні та інші характеристики, ознакою якої є місце в суспільній ієрархії.

Стратифікація соціальна – структурування нерівностей між різними соціальними спільнотами, верствами, прошарками та групами людей, яке визначає, по-перше, структуру суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування та нерівності.

Структурний функціоналізм – напрям у соціології та антропології, дослідження в рідчій якого зосереджуються на вивченні механізмів і структур, що забезпечують цілісність, стабільність соціальної системи. Розрізняють основні два підходи – структурний, який іде від аналізу різноманітних структур до виявлення виконуваних ними функцій, та функціональний, коли визначається певна сукупність функціональних вимог, а згодом виявляються структури, які ці функції виконують.

Субкультура – це культура певної соціальної спільноти (молодіжна, національна, конфесійна, територіальна, професійна, тощо).

Суспільний розподіл праці – поділ в суспільстві соціальних функцій, що реалізуються соціальними спільнотами, групами людей; супроводжується виділенням різних сфер життєдіяльності суспільства (промисловість, сільське господарство, наука, мистецтво, армія тощо).

Суспільно-економічна формація – конкретно-історичний тип суспільства, обумовлений певним способом виробництва та формою виробничих відносин.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодій та форм об'єднання людей, які проживають на спільній території, мають загальні культурні цінності та норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Традиції – елементи соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління.

Традиційне суспільство – суспільство з домінуванням сільгоспвиробництва, малорухомими соціальними структурами та з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції.

Управління конфліктом – цілеспрямований, зумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту в інтересах розвитку або руйнування тієї соціальної системи, якої стосується конфлікт.

Урбанізація – соціально-історичний процес розвитку міст, формування міського способу життя і культури у контексті становлення та розвитку індустріального суспільства. Супроводжується зростанням чисельності міського населення і значення міст у економіці та суспільно-політичному житті країни, зростанням міської забудови, розширення міст за рахунок поглинання оточуючих територій та населених пунктів.

Урбаністика – міждисциплінарний напрям досліджень, що вивчає широкий спектр проблем міста – економічних, екологічних, культурних, соціальних тощо – у їх сукупності. Розглядає місто як особливе соціальне, історично обумовлене явище у контексті цивілізаційного розвитку.

Установка – психічне явище, в якому віддзеркалюються внутрішні потреби людини, які взаємодіють з соціальною дійсністю, сама ця дійсність, яка надає людині засоби для задоволення її потреб, уявлення про рівновагу між потребами і дійсністю та мету діяльності людини.

Феноменологія – напрям у теоретичній соціології, згідно з яким все знання є соціально створеним і орієнтованим на певні практичні проблеми. Основною метою є аналіз і опис щоденного життя.

Фігураційна соціологія – займається вивченням процесу надання форм образного зображення архітектурним спорудам

Формальна організація – система формалізованих принципів, статусів, ролей, яка встановлює раціональний поділ праці, а також забезпечує координацію дій індивідів

Формальні соціальні групи – соціальні групи, мета і структура яких заздалегідь визначена (військові підрозділи, виробничі колективи).

Функції соціології – сукупність ролей, що виконує соціологія в організації суспільства як соціальної системи.

Цивілізація – самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що впродовж певного періоду має стійкі риси політичної організації, економіки, культури, спільні духовні цінності.

Цінність – особливе ставлення, внаслідок чого потреби та інтереси людини або соціальної групи переносяться на речі, предмети, духовні явища, надаючи їм визначальні соціальні властивості.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які поділяються особою, виступають метою життя і засобами їх досягнення і тому набувають функції найважливіших регуляторів соціальної поведінки індивідів.